

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΕΝΗ

Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς
4-7 Οκτωβρίου 2017

Περίληψεις ανακοινώσεων

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
IN HONOUR OF EMERITUS PROFESSOR

GEORGE VELENIS

Thessaloniki, Amphitheatre of Ancient Agora
4-7 October 2017

Abstracts

**ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ**

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΕΝΗ

Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς
4-7 Οκτωβρίου 2017

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM
IN HONOUR OF EMERITUS PROFESSOR**

GEORGE VELENIS

Thessaloniki, Amphitheatre of Ancient Agora
4-7 October 2017

ABSTRACTS

Επιστημονική Επιτροπή

Δημήτριος Αθανασούλης Δρ Βυζαντινολόγος
Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Αθανάσιος Μαρκόπουλος Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Paolo Odorico Διευθυντής Σπουδών
École des hautes études, Παρίσι

Χρυσούλα Παλιαδέλη Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Αθανάσιος Σέμογλου Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Marica Šurpuć Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής
Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

Οργανωτική Επιτροπή

Μιχάλης Κάππας Δρ Βυζαντινολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας

Φλώρα Καραγιάννη Δρ Βυζαντινολόγος
Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

Έλενα Κόστιτς MSc Βυζαντινολόγος

Γιώργος Σκιαδαρέσης Δρ Βυζαντινολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης

Γιώργος Φουστέρης Επ. Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Τετάρτη 4 Οκτωβρίου 2017 / Wednesday, October 4th 2017

17:00-17.30: Υποδοχή / Reception

17.30 -18:00: Χαιρετισμοί / Salutation

Α΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ 1st SESSION: ANTIQUITY

Προεδρείο: Χ. Παλιαδέλη, Γ. Ακαμάτης

18:00-18:10	Ελένη Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου	Ενεπίγραφος πίθος από το νεκροταφείο της Ακάνθου
18:10-18:20	Κώστας Σισμανίδης	Τα συστήματα δόμησης στο νότιο κλασικό τείχος των Σταγείρων
18:20-18:30	Ελένη Σκαλιστή	Η αγωνία της Ζορκίδος: Με αφορμή ένα νέο έλασμα από τη Δωδώνη
18:30-18:40	Κατερίνα Τζαναβάρη	Αγαλμάτιο Αφροδίτης του λεγόμενου τύπου Αφροδίτης-Νύμφης, από την αρχαία Λητή
18:40-18:50	Ηλέκτρα Ζωγράφου	Επιλεγμένη κεραμική από την ανασκαφή του 1966 στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης
18:50-19:00	Αγγελική Κουκουβού	Μονομαχικά μνημεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
19:00-19:10	Αλεξάνδρα Σιδερίδου	Ανιχνεύοντας την παιδική ηλικία στη ρωμαϊκή Μακεδονία μέσα από επιγραφικές και εικονογραφικές μαρτυρίες
19:10-19:20	Γεώργιος Γεωργούλας	Το λυκόφως των Θεών στη Δωδώνη
19:20-19:30	Όλγα Δημητρίου	Την κατάρα μου να 'χεις... Αρές και κατάρες από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους
19:30-19:50		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

Πέμπτη 5 Οκτωβρίου 2017 / Thursday, October 5th 2017

Β΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ (α΄ μέρος)
2nd SESSION: HISTORY (1st part)

Προεδρείο: P. Odorico, Π. Κατσώνη

8:30-8:40	Δημήτριος Ν. Χριστοδούλου	Η Θεσσαλονίκη και ο Τετράρχης Γαλέριος (293-311): μια επανεκτίμηση των δεδομένων
8:40-8:50	Ιωάννα Ζούμπερη	<i>Αδελφός, πατήρ και τέκνο</i> : Οι συγγενικοί δεσμοί ως σύμβολο των βυζαντινοπερσικών σχέσεων (330-650μ.Χ)
8:50-9:00	Ηλίας Γιαννάκης	Ο al-Jāhiz (776-868 μ.Χ.) για το κοινωνικό καθεστώς των χριστιανών στην πρώιμη ισλαμική αυτοκρατορία
9:00-9:10	Θεοδώρα Ζαμπάκη	Πληροφορίες στα ιστορικά έργα του al-Mas'ūdī (893-956 μ.Χ.) για τις χριστιανικές ομάδες της εποχής του
9:10-9:20	Σταύρος Παναγιώτου	The Sack of Thessaloniki by Leo of Tripoli (904 AD) and the Role of the Copts in the Islamic Navigation
9:20-9:30	Λαμπροπούλου Άννα	Η άσκηση της κρατικής πολιτικής στην Πελοπόννησο κατά τον 9ο-10ο αι.: η περίπτωση της αχαϊκής Κερνίτζας
9:30-9:40	Αλεξάνδρα Βασιλείου-Seibt	Νέα στοιχεία για την στρατιωτική οργάνωση του Βυζαντίου νότια του Αίμου (10ος-11ος αι.)
9:50-10:10		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
10:10-10:40		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

Γ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ (β΄ μέρος)
3th SESSION: HISTORY (2nd part)

Προεδρείο: Αθ. Μαρκόπουλος, Β. Κατσαρός

10:40-10:50	Marco Fasolio	Was Epiros suitable for the despotate? Some remarks on the epirote ruling classes in the XI th and XII th centuries
10:50-11:00	Viktor Nedeski	Η αλληλογραφία του Αγίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα με τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματιανό και τον Ιωάννη, Επίσκοπο Κίτρους
11:00-11:10	Αναστασία Κοντογιαννοπούλου	Πόλη και Πολιτική αντιπαράθεση στο Βυζάντιο τον 14ο αιώνα

11:10-11:20	Γεώργιος Παναγόπουλος- Μαρία Βανταράκη	Ανέκδοτος λόγος Δημητρίου Χρυσολωρά στο θαύμα της Παναγίας της έν τοῖς Ὁδηγοῖς: Πρόδρομη ανακοίνωση
11:20-11:30	Tamara Meskhi	Ο Ιεροσολύμων Χρύσανθος και ο βασιλιάς της Κάρτλι Βαχτάγκ C΄
11:30-11:40	Αρχιμ. Κωνσταντίνος Στ. Φουντουκίδης	Πολιτική ιδεολογία και κείμενα λειτουργικής: οι βυζαντινές θείες λειτουργίες
11:40-11:50	Κουρτούμη Τριανταφυλλιά	Knowledge capture in archives and lifelong learning approaches
11:50-12:10		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
12:10-12:40		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ (α΄ μέρος)
4th SESSION: ICONOGRAPHY (1st part)

Προεδρείο: Αθ. Σέμογλου, Γ. Ασημακοπούλου-Ατζακά

12:40-12:50	Άννα Κεφαλίδου	Το Βυζαντινό Ζωγραφικό Σύστημα, τα χαρακτηριστικά και η εξέλιξή του από την Πρώιμη στην Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο
12:50-13:00	Αναστασία Πλιώτα	Η γυναικεία μορφή στα ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού (4 ^{ος} -6 ^{ος} μ.Χ. αιώνας)
13:00-13:10	Μαρία Καμπούρη	Η πάλη του Ιακώβ με τον άγγελο. Ερμηνείες και εικαστικές αποτυπώσεις
13:10-13:20	Απόστολος Μαντάς	Εικόνες τιμωρίας σε βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ώρα
13:20-13:30	Ελισάβετ Πανέλη	Η εικονογραφία της παράστασης της δημιουργίας του ανθρώπου στη Μονή της Κάτω Παναγίας Άρτας
13:30-13:40	Sasho Cvetkovski	Scenes from the Old Testament from the monastery Matejče
13:40-13:50	Θεοδώρα Ιωαννίδου	Νήφων: Ένας άγνωστος ζωγράφος στη Δυτική Κρήτη
13:50-14:00	Νάσα Παταπίου	Νέα στοιχεία για τον ζωγράφο Ιωάννη Καλογερά
14:00-14:20		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

Ε΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
5th SESSION: MONUMENTAL PAINTING

Προεδρείο: Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ευθ. Κούντουρα

17:00-17:10	Νικόλαος Σιώμκος	Σχετικά με μία ιδιαίτερη πρακτική ανακαίνισης έργων ζωγραφικής κατά τα βυζαντινά χρόνια
17:10-17:20	Ανδρομάχη Κατσελάκη	Οι τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στο Γυμνό (Εύβοια). Παρατηρήσεις στην υστεροβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Εύβοιας
17:20-17:30	Φανή Λυτάρη	Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καστράκι Καλαμπάκας. Πρώτες παρατηρήσεις
17:30-17:40	Μαρία Νάνου	Η Μονή Σουρβιάς στο Πήλιο: ιστορία-τέχνη και η μαρτυρία των επιγραφών
17:40-17:50	Χαρά Σαρρηγιαννίδου	Οι τοιχογραφίες της φάσης του 18 ^{ου} αι. (1753) στο ναό του Αγίου Νικολάου Κρεπενής στην Καστοριά
17:50-18:00	Ιωάννης Περράκης	Ή σύνθεση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ κατά την ἐργασία του στις μονές Δοχειαρίου καί Βατοπαιδίου
18:00-18:10	Βιργινία Μαυρίκα	<i>Κληθέντες... ὅπως γνωματεύσωμεν περὶ... τῆς διακοσμήσεως.</i> Θεσμικά πρότυπα και ιστορήση ναών τον ὕστερο 19 ^ο αἰώνα: η περίπτωση του καθολικού της Μονής των Ταξιαρχών Αιγιαλείας
18:10-18:20	Νίκος Παπαγεωργίου	Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας Σερρών
18:20-18:30	Ιλιάννα Ζάρρα	Η θρησκευτική ζωγραφική κατά τον 19 ^ο αι. στην ηπειρωτική τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ορισμένες παρατηρήσεις με αφορμή τη δράση ενός οικογενειακού εργαστηρίου στην πόλη των Ιωαννίνων
18:30-19:00		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
19:00-19:30		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
6th SESSION: PORTABLE ICONS

Προεδρείο: Μ. Παϊσίδου, Γ. Χουλιάρας

19:30-19:40	Στρατή Αγγελική	Εικόνα του Αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του από την Καστοριά, Σχόλια και Παρατηρήσεις
19:40-19:50	Νίκη Τσιλιπάκου	Άγνωστα έργα του ζωγράφου του Αγίου Νικολάου Γούρνας Βέροιας (1638/9) και του κύκλου του
19:50-20:00	Γρηγόρης Μανόπουλος	Εικόνα Ένθρονης Βρεφοκρατούσας με απεικόνιση αφιερωτή από την περιοχή των Ιωαννίνων (1697)
20:00-20:10	Ιωάννης Τσιουρής	Έξι βημόθυρα στο ναό του αγίου Σπυρίδωνος στην πόλη της Κέρκυρας
20:10-20:20	Δημήτριος Σ. Γεωργακόπουλος	<i>Ταῖς ἱεραῖς χερσὶν Λουκά ... ἱστορηθεῖσαν.</i> Η παράδοση για τον Ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο εικόνων της Θεοτόκου στο έργο του Kaisariou Daponte
20:20-20:30	Ματίνα Παπαναστασούλη	Εικόνες του Αγίου Δημητρίου από το Μουσείο του Nowy Sacz στην Πολωνία
20:30-20:40	Μαγδαληνή Παρχαρίδου-Αναγνώστου	Εικόνες των αρχών του 19 ^{ου} αιώνα από τον ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αξιούπολη Παιονίας Κιλκίς
20:40-21:00		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

Παρασκευή 6 Οκτωβρίου 2017 / Friday, October 6th, 2017

Ζ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (α΄ μέρος)
7th SESSION: ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE (1st part)

Προεδρείο: Δ. Αθανασούλης, Μ. Κάππας

08:30-08:40	Κωνσταντίνος Ράπτης	Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη
08:40-08:50	Τάσος Τάντσης	Οι πρώιμοι ναοί της Θεσσαλονίκης στη μετάβασή τους στη Μέση Βυζαντινή περίοδο
08:50-09:00	Jasmina S. Ćirić	Solar Disci in the Architecture of Byzantine Constantinople: Examples and Reflections
09:00-09:10	Iliona Outram Khalili	Unity Within Multiplicity; Masonry, Method, and Analogy in Byzantine Architecture
09:10-09:20	Σταύρος Μαμαλούκος	Η βυζαντινή ναοδομία στον Άθωνα
09:20-09:30	Σταυρούλα Δαδάκη	Ο ναός της Αγίας Σοφίας Δράμας. Τα νέα ευρήματα
09:30-09:40	Ευάγγελος Παπαθανασίου	Άγιος Γεώργιος (ή Παναγία) στον Στριβερό, παρά τον Άγγιστρο, Σαμοθράκης: προαναασκαφική προσέγγιση
09:40-09:50	Σοφία Γεωργιάδου	Ο ναός του Αγ. Νικολάου στο Μεσοπόταμον: Αρχιτεκτονική και χορηγία
09:50-10:10		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
10:10-10:40		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

Η΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (β΄ μέρος)
8th SESSION: ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE (2st part)

Προεδρείο: Γ. Σκιαδαρέσης, Φ. Καραγιάννη

10:40-10:50	Θάλεια Μαντοπούλου	Η υστεροβυζαντινή φάση του ναού των Ταξιαρχών στη Θεσσαλονίκη
10:50-11:00	Αγγελική Μέξια	Διαφράγματα ανοιγμάτων στους βυζαντινούς ναούς της Μάνης
11:00-11:10	Κατερίνα Ριτζούλη	Η ναοδομία της περιόδου του 16ου - 18ου αιώνα στη Σαντορίνη

11:10-11:20	Αγγελική Πάλλη	Ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Άνω Σκοτίνα Πιερίας- Σχεδιασμός, κατασκευή και τρόποι δομής
11:20-11:30	Βασίλης Μεσσής	<i>Παναγιά και Bogorodica</i> . Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λειβαδάκι (Λιβαδίτσα) Δράμας, από το 1870 στο 2017. Τέχνη, ιστορία και πάσχοντα κτίρια
11:30-11:40	Σαπφώ Αγγελούδη-Ζαρκάδα	Ο ναός του Αποστόλου Παύλου στην Καβάλα
11:40-11:50	Σοφία Ακριβοπούλου	Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης από τον 19 ^ο στον 20 ^ο αι.
11:50-12:10		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
12:10-12:40		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

Θ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΚΟΣΜΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ-ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ (α΄ μέρος) 9th
SESSION: SECULAR ARCHITECTURE - FORTIFICATIONS - URBAN PLANNING (1st part)

Προεδρείο: Γ. Κανονίδης, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα

12:40-12:50	Hanna-Riitta Toivanen-Kola	The Roman <i>limes</i> and the architectural influence of Constantinople in Early Byzantine Syria
12:50-13:00	Αικατερίνη Κούσουλα Χαρίλαος Γουίδης	<i>Έν κύκλω... σχήματι...</i> Κυκλικά κτίσματα της αρχαίας Θεσσαλονίκης: μια πρώτη προσέγγιση
13:00-13:10	Χρήστος Π. Τσαμίσης	Πομπικές τελετές στην περιοχή του αρχαίου λιμένα Θεσσαλονίκης: η διαχρονική τους σημασία στη διαμόρφωση και μετεξέλιξη του αστικού χώρου
13:10-13:20	Μαρίνα Λειβαδιώτη	Οι <i>προς θάλασσαν</i> πύλες της Θεσσαλονίκης
13:20-13:30	Σαπφώ Τάνου	Συμπληρωματικά στοιχεία για το ρωμαϊκό τείχος της Θεσσαλονίκης, Ανασκαφή οδού Ευρυμέδοντος 3
13:30-13:40	Στυλιανή Βασιλειάδου Κρινώ Κωνσταντινίδου Σταυρούλα Τζεβρένη	<i>Από τον Decumanus Maximus στην Λεωφόρο:</i> πολεοδομικοί μετασχηματισμοί στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη
13:40-13:50	Ιωάννα Αρβανιτίδου	From the Roman to the Byzantine baths in <i>Provincia Macedonia Prima et Secunda</i>
13:50-14:00	Σταυρούλα Σδρόλια	Κατοικία της εποχής του Ιουστινιανού στο Κάστρο της Βελίκας

14:00-14:10	Παναγιώτα Σκάγκου	Οικίες στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα
14:10-14:20	Γιώργος Σταλίδης	Κάστρο Μογλενών. Νεώτερες έρευνες και παρατηρήσεις
14:20-14:30	Άννα Γιαλλούρη	Το κάστρο της Σιβίστας
14:30-14:50		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

Ι΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΚΟΣΜΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ - ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ (β΄ μέρος)
10th SESSION: SECULAR ARCHITECTURE- FORTIFICATIONS- URBAN PLANNING (2nd part)

Προεδρείο: Α. Μέντζος, Αλ. Γερόλυμπου

17:00-17:10	Αικατερίνη Τσανανά, Ιωακείμ Παπάγγελος	Περὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς Ἱερισσοῦ
17:10-17:20	Μαρίζα Τσιάπαλη, Πασχάλης Ανδρούδης	Ο Βυζαντινός πύργος στα Βρασνά Ν. Θεσσαλονίκης. Αρχαιολογικά και τυπολογικά δεδομένα
17:20-17:30	Γιώργος Ντέλλας	Στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης του βυζαντινού Μυστρά
17:30-17:40	Ευαγγελία Π. Ελευθερίου	Διαβάζοντας το παλίμψηστο στο Παλαιόκαστρο Γερακίου Λακωνίας
17:40-17:50	Αικατερίνη Μανούσου-Ντέλλα	Η οχυρωμένη μεσαιωνική πόλη της Αρκαδίας / Κυπαρισσίας
17:50-18:00	Χρύσα Καρπάνου	Η Πάτρα μέσα από τα μάτια των περιηγητών
18:00-18:10	Φωκίων Κοτζαγιώργης	Συμβολή στη διαμόρφωση των πρώιμων οθωμανικών πόλεων στα νότια Βαλκάνια. Τα οθωμανικά διοικητικά κέντρα
18:10-18:20	Έλλη Γκαλά-Γεωργιλιά	Μετασχηματισμοί του συστήματος ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική περίοδο
18:20-18:30	Ιωάννης Γιαννάκης Θώμη Σαββοπούλου	Χώροι λατρείας και ταφικές πρακτικές στην Ίμβρο
18:30-18:50		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
18:50-19:20		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

ΙΑ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ – ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ – ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (α΄ μέρος)
11th SESSION: RESTORATION – CONTEMPORARY ARCHITECTURE (1st part)

Προεδρείο: Γ. Καραδέδος, Στ. Μαμαλούκος

19:20-19:30	Asnu Bilban Yalcin	Recent restorations on Byzantine buildings of Istanbul: the case of Ayasofya Museum
19:30-19:40	Μαρία Καγιαδάκη	Τα μνημεία παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και το κοινό τους: Η περίπτωση των μνημείων της Θεσσαλονίκης
19:40-19:50	Αθηνά Τοκμακίδου, Βασιλική Καλταπανίδου	Η αποκατάσταση του βόρειου κεντρικού πύργου του Φρουρίου του Επταπυργίου
19:50-20:00	Γεώργιος Ζωίδης, Στυλιανή Λεφάκη	Θέα στην Ιστορία και στη Μνήμη: το Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης και η Ανάδειξή του
20:00-20:10	Νεκτάριος Πισιμίσσης	Γιατί ο E. Hebrard;
20:10-20:20	Claudio Conenna	Πρόταση για τη Σκεπή του Ρωμαϊκού Αμφιθεάτρου της Βερόνας - Ιταλίας / Copertura dell' anfiteatro Romanodi Verona - Italia
20:20-20:30	Massimo Vitti	<i>Fori Imperiali</i> : αναστηλώσεις και αναπαραστάσεις
20:30-20:40	Νίκος Χατζηδάκης	Αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης του μεγάλου θεάτρου της Γόρτυνας Ηρακλείου
20:40-21:00		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

Σάββατο 7 Οκτωβρίου 2017 / Saturday, October 7th 2017

ΙΒ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ – ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ – ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (β΄ μέρος)
12th SESSION: RESTORATION – CONTEMPORARY ARCHITECTURE (2nd part)

Προεδρείο: Α. Πάκα, Μ. Vittì

08:30-08:40	Μαρία Λουκμά, Κοραλλία Παπαϊωάννου, Μαρία Στεφανίδου	Διερεύνηση της κατασκευαστικής δομής και της παθολογίας δύο Οθωμανικών τεμενών στη Δράμα
08:40-08:50	Χριστίνα Ζαρκάδα-Πιστιόλη Αθανάσιος Πιστιόλης	Ερευνητικά προγράμματα του Α.Π.Θ. στην Έδεσσα: α. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και ανάπλαση της συνοικίας Βαρόσι Έδεσσας. β. Μελέτη επανάχρησης ιστορικών (βιομηχανικών) κτηρίων στη ζώνη των καταρρακτών της Έδεσσας
08:50-09:00	Ιωάννα Στεριώτου Μαρία Αρακαδάκη	Α.Π.Θ. / Πρόγραμμα 2395 (1990): Ιστορική έρευνα των Μνημείων της Πρέβεζας: Το κάστρο του Παντοκράτορα
09:00-09:10	Αρίστη Παπαδοπούλου	Αρχιτεκτονική και Αρχαιότητα: Ανάμνηση ή καταγωγή
09:10-09:20	Στυλιανή Λεφάκη	Αποδοχή και Αντίθεση. Η αρχιτεκτονική του μοντέρνου και η αρχιτεκτονική κληρονομιά
09:20-09:35		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
09:35-10:00		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

ΙΓ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΓΛΥΠΤΙΚΗ
13th SESSION: SCULPTURE

Προεδρείο: Θ. Παζαράς, Μ. Καμπούρη

10:00-10:10	Ειρήνη Χιώτη	Ο σταυρικός στιγματισμός των αρχαίων γλυπτών και η δεύτερη ζωή τους
10:10-10:20	Δημήτρης Ασημακόπουλος	Δύο πρωτότυπα κιβώρια ύστατης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη.
10:20-10:30	Βαρβάρα Παπαδοπούλου	Άρτα: Τα κιονόκρανα της Παρηγορήτισσας
10:30-10:40	Γιάννης Χουλιαράς Catherine Vanderheyde	Θωράκια από την παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Κελεφή του Δρυμού Βόνιτσας
10:40-10:50	Πέτρος Καψούδας	Βυζαντινά γλυπτά στον πύργο της Μονής Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος

10:50-11:00	Γιάννης Βαραλής	Ανάγλυφη εικόνα του Αγίου Δημητρίου από τη Μονή Πέτρας Πιερίας
11:00-11:10	Andrzej B. Biernacki, Elena Klenina	The Byzantine Church-Shaped Stone Reliquary from Chersonesus Taurica
11:10-11:20	Μαρία Κοντογιαννοπούλου	Βυζαντινά γλυπτά εντοιχισμένα στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα Πηλίου
11:20-11:30	Εμμανουήλ Βαρβούνης Γιώργος Τσιγάρας	Ο Σάμιος ξυλογλύπτης Στέλιος Γιαννάκης και το έργο του
11:30-11:50		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION
11:50-12:20		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

Δ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ- ΚΕΡΑΜΙΚΗ- ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ- ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
14th SESSION: MINOR ARTS- POTTERY- COINAGE - MANUSCRIPTS

Προεδρείο: Ι. Λεοντιάδης, Ν. Τσιλιπάκου

12:20-12:30	Σταύρος Ζαχαριάδης	Σύνολο πήλινων λύχνων από την Πανεπιστημιακή Ανασκαφή των Φιλίππων
12:30-12:40	Kazimir Popkonstantinov	Lead amulet with a tenth-century text against <i>nezhit</i> from Gradets, Vidin district
12:40-12:50	Χρήστος Σταυράκος Δημήτρης Λιάκος	Σπάνιο αδημοσίευτο σφραγιστικό εύρημα από τη Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους
12:50-13:00	Χρήστος Τσατσούλης	<i>Ο κόμης του σταύλου</i> , ο ρόλος και οι αρμοδιότητές του στη βυζαντινή διοίκηση
13:00-13:10	Ιωακείμ Παπάγγελος	Έντάφιον ἐνεπίγραφον κεράμιον ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἱερισσοῦ
13:10-13:20	Eleni Lianta	Two Byzantine Coin Hoards from Thirteenth-Century Thessalonica
13:20-13:30	Νικόλαος Βασιλάκης	Εργαστήριο κεραμικής μεταβυζαντινής περιόδου στην Άνω Πόλη της Πάτρας
13:30-13:40	Νίκος Μερτζιμέκης	Άγνωστο ενεπίγραφο δώρο του τσάρου Aleksey Mikhailovich (1645-1676) στο σκευοφυλάκιο της αθωνικής μονής των Ιβήρων
13:40-13:50	Νικόλαος Τουτός	Επιτάφιος ή θλαπτίον; Η ορθή ανάγνωση των επιγραφών ενός αθωνικού χρυσοκεντήματος
13:50-14:10		ΣΥΖΗΤΗΣΗ / DISCUSSION

ΙΕ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ
15th SESSION: EPIGRAPHY

Προεδρείο: Β. Άτσαλος, Γ. Φουστέρης

17:00-17:10	Mustafa Sayar	New Epigraphic Finds from Theodosius Harbour
17:10-17:20	Άννα Μισαηλίδου	Μία εβραϊκή συναγωγή της διασποράς στη Χίο. Επιγραφικές μαρτυρίες και μια πρώτη προσέγγιση
17:20-17:30	Γιάννης Θεοχάρης	Η χρονολόγηση της Βασιλικής στην Παλαιόπολη Κέρκυρας
17:30-17:40	Αριστοτέλης Μέντζος	Η βασιλική στο Τηγάνι Μάνης. Επιγραφικά σχόλια
17:40-17:50	Ανδρέας Γκουτζιουκώστας	Επιγραφή σε θραύσματα μαρμάρινου επιστυλίου από τον περίβολο του Αγίου Δημητρίου: Χρονολογικές προσεγγίσεις και μία νέα πρόταση ανάγνωσης
17:50-18:00	Χαράλαμπος Χοτζάκογλου	Ένεπίγραφος λιτανευτικός σταυρός από τὸ Γούρρι τῆς Κύπρου
18:00-18:10	Νικολέτα Τρούπκου	Παλαιογραφική εξέταση τριών παλαιολόγειων ψηφιδωτών συνόλων
18:10-18:20	Μελίνα Παϊσίδου	Επιγραφικά δεδομένα από τη δυτική είσοδο της Ακρόπολης Θεσσαλονίκης
18.20-18.30	Νίκος Παζαράς	Η γραφή ως μέσο εξακρίβωσης της ταυτότητας του καλλιτέχνη· η περίπτωση του ζωγράφου του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά
18:30-18.40	Κωνσταντίνος Κατσίκης, Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσίκη	Επιγραφικές μαρτυρίες από μεταβυζαντινά μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας
18:40-18:50	RhobyAndreas	Post-Byzantine Metrical Inscriptions and Their Context
18:50-19:00	Νίκος Γραίκος	Σημειωτικές και πολυτροπικές ερμηνείες της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής (18ος – αρχές 20ου αι.): ο ρόλος του cartouche, του εμβλήματος και των γραμματοσειρών
19:00-19:20		ΣΥΖΗΤΗΣΗ/ DISCUSSION
19:20-19:50		ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ / BREAK

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ / HONORARY EVENT

19:50-20:00	Παναγιώτης Βοκοτόπουλος	Αναμνήσεις από τον Γιώργο Βελένη
20:00-20:15	Δημήτριος Αθανασούλης	Η συμβολή του Γ. Βελένη στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα
20:15-20:25	Ζάχι Αλ Σααγιάχ	Ο άνθρωπος, ο δάσκαλος, ο επιστήμονας Γιώργος Βελένης
20:25-20:40	Φλώρα Καραγιάννη	Παρουσίαση τιμητικού τόμου μαθητών Γ.Βελένη

20:40

ΔΕΞΙΩΣΗ / RECEPTION

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / **ABSTRACTS**

Τετάρτη 4 Οκτωβρίου 2017 / Wednesday, October 4th 2017

Α΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

1st SESSION: ANTIQUITY

Τρακοσοπούλου -Σαλακίδου Ελένη

Ενεπίγραφος πίθος από το νεκροταφείο της Ακάνθου

Η ανασκαφή του παράλιου νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου στην Ιερισσό στη ΒΑ Χαλκιδική αριθμεί ένα σημαντικό αριθμό τάφων, που υπολογίζεται ότι ξεπερνούν τις 13000 με χρονική αφετηρία την αρχαϊκή έως και την αυτοκρατορική εποχή. Έχουν προσφέρει πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα αποτυπώνοντας ποικίλα έθιμα και αντανakλώντας ένα αξιοσημείωτο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Μεγάλη ποικιλία χαρακτηρίζει και τις κατηγορίες των τάφων, από τους οποίους το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις ταφές σε πίθους και ειδικότερα στην ταφή 7462, προερχόμενη από τον τομέα – οικόπεδο 115 της ανασκαφής του 1993. Το αγγείο, διακοσμημένο με δύο ζώνες, εκτύπων μάλλον πλοχμού και ιωνικού κυματίου, αποκαλύφθηκε κατακερματισμένο. Μολονότι ελλιπές σε στόμιο και βάση, διασώζει εγχάρκτη καταλογογραφική επιγραφή δέκα τουλάχιστον ανδρικών ονομάτων στο ανώτερο τμήμα της μιας πλευράς του. Η στοιχηδόν αναγραφή συμβάλλει στη χρονολόγηση του ευρήματος. Παραπληρωματικά ο πίθος παρουσιάζει αναμφισβήτητα γλωσσολογικό και ονοματολογικό ενδιαφέρον και θέτει προβληματισμό ως προς την πραγματολογική σύνδεσή του με τον νεκρό, απροσδιορίστου ηλικίας, που είχε εναποτεθεί στο αγγείο.

Τζαναβάρη Κατερίνα

Αγαλμάτιο Αφροδίτης του λεγόμενου τύπου Αφροδίτης-Νύμφης από την αρχαία Λητή

Το μαρμάρινο αγαλμάτιο που θα παρουσιαστεί βρέθηκε το 2004 στην περιοχή της αρχαίας Λητής και καταγράφηκε στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης με αριθ. ευρ. 22885.

Αποτελεί επανάληψη του λεγόμενου τύπου Αφροδίτης Νύμφης, τον οποίο παραδίδουν πήλινα ειδώλια του 3ου αιώνα και μαρμάρινα αγαλμάτια της ύστερης ελληνιστικής και της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής. Πρόκειται για επαναλήψεις μιας λυσιππικής δημιουργίας, η οποία δημιουργήθηκε πιθανόν στην Αττική, από όπου διαδόθηκε μετά από το διαπιστωμένο μεταναστευτικό ρεύμα Αθηναίων γλυπτών, στα τέλη του 4ου αιώνα.

Η συγκριτική εξέταση του αγαλματίου της Αφροδίτης κυρίως με πήλινα ειδώλια επιτρέπουν τη χρονολόγησή του στο πρώτο τέταρτο του 3ου αιώνα, εκτίμηση συνεπικουρούμενη από το γεγονός ότι τον ίδιο εικονογραφικό τύπο

παραδίδει με μικρή χρονική απόσταση πήλινο ειδώλιο από την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Επίσης, ορισμένες τεχνικές ομοιότητες που παρατηρούνται με ένα σύνολο αγαλματιών από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στο Δερβένι, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 4ου με αρχές του 3ου αιώνα, επιτρέπουν τη σύνδεσή του με το τοπικό εργαστήριο γλυπτικής της Λητής.

Έτσι, σε μια πόλη που εξελίσσεται σε σημαντικό αστικό κέντρο ιδιαίτερα κατά την εποχή του Κασσάνδρου τεκμηριώνεται, παράλληλα και με άλλα ευρήματα, η άσκηση της λατρείας της Αφροδίτης από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τον 2ο αι. μ.Χ.

Ζωγράφου Ηλέκτρα

Επιλεγμένη κεραμική από την ανασκαφή του 1966

στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης

Το 1966 ο Φ. Πέτσας είχε πραγματοποιήσει δοκιμαστικές έρευνες στη δυτική περιοχή του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας αγοράς, κάτω από το επίπεδο της πλακόστρωσης της Πλατείας και μέχρι την Κρυπτή Στοά. Είχαν διανοιχτεί τρεις επιμήκεις δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες συλλέχθηκε ικανό δείγμα κεραμικής, αντιπροσωπευτικής της ιστορίας του χώρου, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε κατά τις μετέπειτα πολυετείς ανασκαφικές έρευνες.

Στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης φυλάσσεται υλικό από την ανασκαφή της χρονιάς αυτής. Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν λυχνάρια και κατηγορίες κεραμικής, που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον ύστερο 4ο αι. π.Χ. μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή. Στο σύνολό τους τα αντικείμενα σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση, με εξαίρεση ελάχιστα ακέραια ή ολόκληρα παραδείγματα. Σύντομα αναφέρουμε ότι το υλικό αποτελείται από λυχνάρια κατασκευασμένα με μήτρα - μεμονωμένα είναι τα παραδείγματα τροχήλατων λύχνων - ακόσμητα ή με ανάγλυφη διακόσμηση, χαρακτηριστικά δείγματα μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων – με ή χωρίς διακόσμηση, και διάφοροι τύποι αγγείων *terrasigillata*, ανάμεσά τους και κάποια αγγεία με τα χαρακτηριστικά *plantapedis*.

Κουκουβού Αγγελική

Μονομαχικά μνημεία του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν εννέα ταφικά μνημεία της συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που συγκροτούν μία ευδιάκριτη ομάδα. Πρόκειται για ανάγλυφα που ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων μονομαχικών μνημείων, μνημείων δηλ. που έχουν στηθεί προς τιμή μονομάχων και άλλων επαγγελματιών της αρένας.

Το συγκεκριμένο σύνολο, αν και ευάριθμο, προσφέρει με την ποικιλία του τους αντιπροσωπευτικότερους τύπους απεικόνισης των μονομάχων και τις σημαντικότερες κατηγορίες όπλου στο οποίο αγωνίζονταν, ενώ συγχρόνως με τις επιγραφές που φέρουν τα μνημεία εμπλουτίζεται το μονομαχικό ονομαστικό.

Η παρουσίαση δίνει την ευκαιρία να αναφερθούμε, έστω και συνοπτικά, στις πολλές όψεις αυτής της τελετουργικής θεσμοθετημένης βίας που αποτέλεσε ένα ισχυρό σύμβολο για τον ρωμαϊκό κόσμο και κατόρθωσε να 'μεταφράσει' τις αφηρημένες ιδέες που συνδέονται με την έννοια του αυτοκράτορα.

Σιδερίδου Αλεξάνδρα

Ανιχνεύοντας την παιδική ηλικία στη ρωμαϊκή Μακεδονία μέσα από επιγραφικές και εικονογραφικές μαρτυρίες

Η μελέτη της παιδικής ηλικίας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο βρίσκεται τα τελευταία χρόνια στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος στα ευρωπαϊκά ερευνητικά κέντρα. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι αφενός η σύντομη παρουσίαση των σύγχρονων τάσεων στη μελέτη της ζωής των παιδιών στην αρχαιότητα και αφετέρου η εξέταση της περίπτωσης των παιδιών στην αρχαία Μακεδονία. Πιο συγκεκριμένα, νεαρά κορίτσια και αγόρια, παιδιά και έφηβοι, ελεύθεροι και δούλοι, εξετάζονται κάτω από το πρίσμα των επιγραφικών πηγών και της εικονογραφίας με απώτερο στόχο τη διερεύνηση του κοινωνικού τους στάτους, τις συνήθειες και την καθημερινότητά τους, τα συναισθήματα που συνοδεύουν το θάνατό τους και τις αντιλήψεις για την ζωή μετά το θάνατό τους. Για τους σκοπούς της σχετικής έρευνας μελετήθηκε αρχαιολογικό υλικό από μεγάλες πόλεις/κέντρα της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας.

Γεωργούλας Γεώργιος

Το λυκόφως των θεών στη Δωδώνη

Παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη Δωδώνη τεκμηριώνουν παρεμβάσεις και αλλαγές στη χρήση των οικημάτων κατά την ύστερη Αρχαιότητα. Εκτός από τις μετασκευές των παλαιών κτηρίων, η ανοικοδόμηση νέων προκαλεί αλλαγές στη μορφή, αλλά και στη λειτουργία του ιερού χώρου. Οι αλλαγές αυτές, οι οποίες είναι ιδιαίτερα εμφανείς κατά τον 4ο αι. μ.Χ., εξετάζονται σε συνάφεια με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής και αποτυπώνουν τη σταδιακή μετάβαση από τον κόσμο των εθνικών σε εκείνο των χριστιανών.

Δημητρίου Όλγα

Την κατάρα μου να 'χεις...

Αρές και κατάρες από την αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους

Στην εισήγηση αυτή επισημαίνονται ομοιότητες ανάμεσα σε κατάδεσμούς της κλασικής και ρωμαϊκής περιόδου, με ερωτικό περιεχόμενο και χειρόγραφα των νεότερων χρόνων με αντίστοιχο περιεχόμενο.

Πέμπτη 5 Οκτωβρίου 2017 / Thursday, October 5th 2017

**Β΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ (α΄ μέρος)
2rd SESSION: HISTORY (1st part)**

Χριστοδούλου Ν. Δημήτριος

Η Θεσσαλονίκη και ο Τετράρχης Γαλέριος (293-311):

μια επανεκτίμηση των δεδομένων

Η Θεσσαλονίκη θεωρείται ότι αποτελεί μία από τις λεγόμενες τετραρχικές πρωτεύουσες του ρωμαϊκού κράτους και φέρεται ως η κύρια έδρα του Γαλερίου (βασ. 293-311), τόσο ως Καίσαρα όσο και ως Αυγούστου, με την οποίαν παραδοσιακά είχε μια ειδική σχέση. Εν τούτοις, η επανεκτίμηση των παλαιότερων ιστορικών, νομισματικών και αρχαιολογικών δεδομένων σε σχέση με νεότερα που έχουν στο μεταξύ προκύψει - τόσο σε σχέση με τη Θεσσαλονίκη όσο και με τις υπόλοιπες τετραρχικές έδρες αλλού - γεννούν νέα ερωτηματικά και ανοίγουν τον δρόμο για επανεξέταση (ή και αναθεώρηση) παλαιότερων απόψεων. Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν συνδυαστικώς τα νέα δεδομένα και θα γίνει απόπειρα ερμηνείας τους υπό ένα νέο πρίσμα, ώστε να επανακαθοριστεί η σχέση του Γαλερίου με την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ζούμπερη Ιωάννα

Αδελφός, πατήρ και τέκνο: Οι συγγενικοί δεσμοί

ως σύμβολο των βυζαντινοπερσικών σχέσεων (330-650 μ.Χ)

Οι δύο μεγάλες δυνάμεις των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και η Περσία, δεν υπήρξαν μόνον αντίπαλοι στο πεδίο της μάχης. Οι μεταξύ τους πόλεμοι μετά την άτυχη εκστρατεία του Ιουλιανού στην Ανατολή και τη συνθήκη του 363μ.Χ., περιορίστηκαν σε συγκρούσεις μεθοριακές ή σε ληστρικές επιδρομές κυρίως του περσικού στρατού στο ρωμαϊκό έδαφος, που δεν είχαν όμως στόχο την προσάρτηση εδαφών. Αντίθετα έντονη υπήρξε η θρησκευτική αντιπαλότητα Χριστιανών και Ζωροαστρών, καθώς και ο μεταξύ των δύο χωρών οικονομικός ανταγωνισμός, που γίνεται φανερός από τις συγκρούσεις για τον έλεγχο των εμπορικών οδών.

Εντύπωση προκαλούν οι συνεχείς διπλωματικές επαφές που επιδίωξαν τα δύο κράτη, είτε με την αποστολή πρέσβων, είτε με την ανταλλαγή επιστολών. Περισσότερες από δέκα επιστολές, σύμφωνα με τις αναφορές των βυζαντινών πηγών, αντάλλαξαν μεταξύ τους οι ηγεμόνες των δύο χωρών. Στις επιστολές αυτές αλλά και γενικότερα κατά τις διπλωματικές επαφές, τόσο ο Βυζαντινός αυτοκράτορας όσο και ο Πέρσης ομόλογός του, αποκαλούν αλλήλους αδελφό, πατέρα ή τέκνο, προκειμένου να τονίσουν την επικρατούσα εκάστοτε πολιτική κατάσταση στις σχέσεις των δύο χωρών τους. Παρατηρούμε ότι ο όρος αδελφός δεν επανεμφανίζεται μετά το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού, ενώ συχνά

έκτοτε χρησιμοποιούνται οι όροι πατήρ και τέκνο, που πιθανόν συνδέονται αντίστοιχα με μια πλεονεκτική ή δυσμενή πολιτική θέση. Η επαναλαμβανόμενη όμως χρήση των δύο τελευταίων όρων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μαυρικίου και του Ηρακλείου προβληματίζει και κατά μια ερμηνεία συνδέεται και με πιθανές συγγενικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των ηγεμόνων Βυζαντίου και Περσίας.

Οι όροι αυτοί καθώς και ο συμβολισμός που εμπεριέχουν, δεν θα πρέπει να συγχέεται με ανάλογους όρους στους οποίους αποδόθηκε ένα πνευματικό περιεχόμενο και χρησιμοποιήθηκαν πολύ αργότερα από τους Βυζαντινούς, για να δηλώσουν την ιεραρχία σε μια μεγάλη οικογένεια χριστιανικών κρατών.

Γιαννάκης Ηλίας

Ο al-Jāhīz (776-868 μ.Χ.) για το κοινωνικό καθεστώς των χριστιανών στην πρώιμη ισλαμική αυτοκρατορία

Ο λόγιος al-Jāhīz (776-868 μ.Χ.) υπηρέτησε του Αββασίδες χαλίφηδες της Βαγδάτης σε μια εποχή όπου ο χαλίφης al-Mutawakkil (847-861 μ.Χ.) άλλαξε την έως τότε θρησκευτική πολιτική, προκειμένου να ελέγξει τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες, να αποτρέψει υποκινούμενες εξεγέρσεις και να ενδυναμώσει την πολιτική του εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό ο al-Jāhīz έγραψε μια επιστολή κατά των χριστιανών, η οποία σώζεται σε αποσπάσματα. Πέραν της πολεμικής στάσης, τα σωζόμενα αποσπάσματα παραθέτουν πληροφορίες για τους ιστορικούς λόγους που δικαιολογούσαν την ευνοϊκή στάση και την προτίμηση της μάζας των μουσουλμάνων προς τους χριστιανούς. Πέραν από τις αναφορές του σε ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος, ο al-Jāhīz αναφέρεται στις θέσεις επιρροής που κατείχαν οι χριστιανοί στη διοίκηση του χαλιφάτου, στην υψηλή τους μόρφωση, στη γνώση και στις αραβικές μεταφράσεις της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς καθώς και στον τρόπο ζωής τους. Οι πολιτικές αλλαγές του al-Mutawakkil αλλά και τα επιχειρήματα του al-Jāhīz αποτέλεσαν προηγούμενο για μεταγενέστερες αλλά και σύγχρονες συζητήσεις για τα δικαιώματα των μη μουσουλμάνων υπό μουσουλμανική διακυβέρνηση.

Ζαμπάκη Θεοδώρα

Πληροφορίες στα ιστορικά έργα του al-Mas'ūdī (893-956 μ.Χ.) για τις χριστιανικές ομάδες της εποχής του

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάδειξη των γνώσεων και πληροφοριών που παραθέτει στα σωζόμενα έργα του ο al-Mas'ūdī για τις διάφορες χριστιανικές ομάδες που ζούσαν μέσα στα όρια του χαλιφάτου, καθώς και τη θέση τους στην κοινωνία της εποχής του. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο στο έργο Muṣūj όσο και στο έργο Tanbīh παρατίθενται πληροφορίες για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των χριστιανικών ομάδων, όπως είναι οι μελχίτες, οι νεστοριανοί, οι ιακωβίτες και οι μαρονίτες. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του al-Mas'ūdī για τις χριστιανικές ομάδες αντικατοπτρίζεται στην προσπάθεια να

σχηματίζει ακριβή γνώση για το ρόλο όλων των θρησκευτικών και χριστιανικών ομάδων στο πλαίσιο της μουσουλμανικής κοινωνίας της εποχής του. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο al-Mas'ūdī ανήκει σε εκείνους τους λίγους μουσουλμάνους ιστορικούς, οι οποίοι ενδιαφέρονται να παρουσιάσουν τις απόψεις και τις πεποιθήσεις των οπαδών των άλλων θρησκειών χωρίς κάποια εμφανή πολεμική ή απολογητική διάθεση. Έτσι, η έκθεσή του για τους χριστιανούς είναι μάλλον περιγραφική παρά πολεμική. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται καθαρά στις συχνές αναφορές του στις πηγές των πληροφοριών του. Βεβαίως, οι πληροφορίες του δεν προέρχονται μόνο από γραπτές πηγές, αλλά και από άμεσες εμπειρίες με επισκέψεις, επαφές και συζητήσεις που είχε με ιερείς και λογίους της εποχής του. Τέλος, οι πληροφορίες του σχετίζονται και με την πολιτική του χαλιφάτου όχι μόνο σε σχέση με εσωτερικά ζητήματα αλλά και με εξωτερικές επιθέσεις ιδιαίτερα στις περιοχές που συνόρευαν με το Βυζάντιο.

Παναγιώτου Σταύρος

The Sack of Thessaloniki by Leo of Tripoli (904 AD) and the Role of the Copts in the Islamic Navigation

This paper aims to shed some additional light to the events of the sack of Thessaloniki in 904 AD by the fleet of Leo of Tripoli (a Greek admiral converted to Islam). In parallel, I argue that the service of the Egyptian Copts in the Islamic fleet and the blatant mistake of the Byzantines to underestimate the Arabs were the two most crucial factors that caused the fall of the city. The most significant and reliable Arabic sources, which describe the events of the capture of Thessaloniki, include fragments of the Muslim historians al-Ṭabarī (d. 310 AH /923 AD), 'Arīb b. Sa'd (d. 685 AH /1286 AD) and Ibn al-Athīr (d. 630 AH /1233 AD). The latter Arabic authors together with several Byzantine sources such as *Theophanes Continuatus* refer that Leo of Tripoli was preparing a massive campaign in Tarsus against Constantinople, but changed his mind and headed against Thessaloniki. However, neither the Arabic nor the Byzantine sources mention why the Islamic fleet abandoned its naval plan against Constantinople; a potential case of heavy storm is rejected since the expedition initiated in July 904 AD (Sha'bān 291 AH). The role of the Copts was of profound significance since in the mid of 7th century not a single Arab ship sailed in the Mediterranean. The first Arab naval expedition started in Egypt during 'Amr b. al-'Aṣ' (d. 44 AH/664 AD) invasion, when the Arabs with the co-operation of some Copts used river boats on the Nile. Centuries later, the Islamic fleet continued to co-operate with the Copts. These workers and technicians played an important role in the building of the Islamic shipyards and in the construction of the Islamic fleets, and worked as sailors and marines in the Islamic naval campaigns against the Byzantines.

Λαμπροπούλου Άννα

Η άσκηση της κρατικής πολιτικής στην Πελοπόννησο κατά τον 9ο-10ο αι.: η περίπτωση της αχαϊκής Κερνίτζας

Η Κερνίτζα Αχαΐας βρίσκεται σε απόσταση 12 χλμ. νότια της εθνικής οδού Αθηνών-Πατρών στο ύψος της Τράπεζας Αιγίου. Ένας από τους οικιστικούς πυρήνες της μεσαιωνικής Κερνίτζας εντοπίζεται βορειότερα της σημερινής, παρά το χωριό Καθολικό, νότια του χωριού Κάστρου, τα ερείπια του οποίου αποδίδονται πιθανότατα στην αρχαία αχαϊκή πόλη Βούρα. Πολύτιμη πηγή για την ιστορία της βυζαντινής πόλης συνιστά το περιεχόμενο εγγράφου του 16ου αιώνα (1572) με την ονομασία Χαρτιά του Κλαβαζού, που αναφέρεται με σαφήνεια και νομική ορολογία στα όρια δικαιοδοσίας της επισκοπής κατά τον 15ο αι., στην γαιοκτησία της, στις εκκλησίες της κ.λπ. Η ανακοίνωση θα επικεντρωθεί στον ιστορικό σχολιασμό αρχαιολογικών τεκμηρίων, κυρίως μολυβδοβούλλων, καθώς και εκκλησιαστικών πηγών, προκειμένου να ιχνηλατηθεί η ιστορία της πόλης και να αναδειχθεί, στο μέτρο του δυνατού, η εφαρμοζόμενη κρατική πολιτική στην περιοχή, σε εποχή κρίσιμη για την αυτοκρατορία.

Βασιλείου - Seibt Αλεξάνδρα

Νέα στοιχεία για την στρατιωτική οργάνωση του Βυζαντίου νότια του Αίμου (10ος-11ος αι.)

Στόχος της ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση μίας συνθετικής εικόνας για την στρατιωτική οργάνωση του Βυζαντινού Κράτους νότια του Αίμου μετά την ανάκτηση των βουλγαρικών εδαφών επί Ιωάννη Τσιμισκή μέχρι τα τέλη του ενδεκάτου αιώνα, η οποία καθίσταται δυνατή με τον συνδυασμό των αφηγηματικών πηγών και των σφραγιστικών δεδομένων.

Πολύτιμες πληροφορίες για την στρατιωτική διοίκηση που αφορούν στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο μετά την ολοκλήρωση της ανάκτησης των βουλγαρικών εδαφών από τον Ιωάννη Τσιμισκή αντλούμε ως γνωστόν από το Τακτικό Εσκοριάλ (971-975). Η έλλειψη αντίστοιχης πηγής για την εποχή μετά την κατάλυση του κράτους του Σαμουήλ και των διαδόχων του από τον Βασίλειο Β΄ και εξής καθιστά αδύνατη την αναπαράσταση των στρατιωτικών δομών στην συγκεκριμένη περιοχή, διότι οι σωζόμενες αφηγηματικές πηγές παρέχουν μόνο αποσπασματικές και έμμεσες πληροφορίες. Ωστόσο, με την συνδρομή των επιγραφών επί βυζαντινών μολυβδοβούλλων επιτυγχάνεται επιτυχώς η αναπαράσταση των στρατιωτικών δομών στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.

Γουλούλης Σταύρος

Οι αναγραφές των θρόνων του αρχιεπισκοπικού ναού του Αγίου Αχιλλίου Πρέσπας

Στη βασιλική του Αγίου Αχιλλίου στο νησί της Μικρής Πρέσπας, στην κόγχη του ιερού Βήματος, καταγράφηκαν οι αναγραφές των επισκοπικών θρόνων που τελούσαν υπό την Αρχιεπισκοπή του κράτους του Σαμουήλ. Υπολογίζεται ότι ήταν δεκαοκτώ, αν και αυτό δεν μπορεί να εξακριβωθεί απόλυτα. Είναι μία σπάνια περίπτωση ενός θέματος που οι ρίζες του εντοπίζονται στην τέχνη της υστερορωμαϊκής εποχής, όταν άρχισαν να ιδρύονται νέες μητροπόλεις ή αρχιεπισκοπές πλέον υπό την αιγίδα του επίσημου ρωμαϊκού κράτους. Τις τοιχογραφίες δημοσίευσε ο Νικόλαος Μουτσόπουλος όταν διενήργησε ανασκαφές στη βασιλική πριν από δεκαετίες. Η καθιερωμένη σειρά είναι με μία τυπική αρίθμηση από αριστερά, το βόρειο άκρο του της κόγχης έως την άλλη μεριά στο νότιο άκρο, εννέα σε κάθε πλευρά της. Ο ίδιος στην έκδοση της βασιλικής του Αγίου Αχιλλίου (Παρατηρητής 1999) έδωσε μία άλλη ταξινόμηση, όπου η αρίθμηση των επισκοπών γίνεται εναλλάξ δεξιά και αριστερά από το κέντρο προς τα άκρα. Δεν δικαιολόγησε πως τη συνέλαβε, αλλά η αισθητική αυτή επιβεβαιώνεται σε μνημεία της παλαιοχριστιανικής εποχής, όπου εξάλλου δίδεται έμφαση στην τοπική ιεραρχία μιας σχισματικής Αρχιεπισκοπής. Η κατάταξη αυτή προέρχεται από τη λειτουργική πραγματικότητα των μεγάλων ναών, την ιεραρχία των ιερωμένων, αλλά έχει καταβολές στους πολιτισμούς της Ανατολής. Το ίδιο εφαρμόζεται και εδώ, οπότε προκύπτει μία νέα αντίληψη για την ιεραρχία των επισκοπικών θρόνων, αλλά στην ουσία ήταν η ιεραρχία των επισκόπων στις κοινές συνάξεις που γίνονταν στον Άγιο Αχίλλιο μέχρι το 1018 αλλά και αργότερα. Πρόκειται στην ουσία για ένα Τακτικό της εποχής του κράτους του Σαμουήλ και από αυτή την πλευρά συγκρίνεται με τα υπάρχοντα Τακτικά πριν και μετά την περίοδο της ακμής του κράτους αυτού. Δεν είναι διαπιστωμένο αν ιστορήθηκαν άπαξ ή γίνονταν προσθήκες ανάλογα με το πώς προσετίθεντο οι επισκοπές κατακτημένων χωρών από τον Σαμουήλ, αλλά υπολογίζεται με βάση ιστορικές πληροφορίες ότι ο κατάλογος συμπληρώθηκε περί το 999/1000.

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ (β' μέρος)

3th SESSION: HISTORY (2nd part)

Fasolio Marco

Was Epiros suitable for the despotate?

Some remarkson the epirote ruling classes in the XIth and XIIth centuries

Since Meliarakes' pioneering study of the late 19th century until the recent works by Gunther Prinzing and Brendan Osswald, our knowledge about the history, the society, the church and the arts of the so-called 'despotate of Epirus' has constantly increased. Albeit most scholars recognise that the epirote principality was not founded on a tabula rasa and that its construction was helped and influenced by some local 'humus', their acknowledgement hardly

ever goes further than this mere statement. During the last three decades some research has been made in the field of historical geography, with special attention to the migration and settlement of non-greek communities in the region, but barely nothing has been accomplished in the study of the epirote aristocracy and its relationship with the imperial power before the fourth Crusade.

However, in order to properly understand why the Komnenodoukai, their successors and the local archons behaved like they did, it is necessary to trace at least a sketch of the main features of the epirote ruling classes before the foundation of the despotate. This is not to say that later epirote rulers and dynasts forcibly followed the steps of their forefathers or were bound to follow them, but there is no doubt that in medieval realms such as Byzantium, traditions and consolidated praxes had a strong influence on politics and in shaping the society. The scarcity and the scanty and scattered nature of the sources almost always prevent a satisfactory depiction of single characters or to outline the prosopography of local families and often compel to observe the attitudes and behaviours of the epirote aristocracy through the distorting mirror of the imperial actions and chrysobulls. Anyhow, Epiros' history did not begin with Michael I and the task of reconstructing which was the social and political base that he and his fellows found in 1204 has to be carried out.

The only prominent lineage coming from the ranks of the epirote aristocracy which had some impact on the events of its country were the Dyrrachian Chryselii, who were able to exploit the fluidity of the byzantine boundaries between the Xth and the XIth centuries in the Balkans to enhance their preeminence in local politics looking alternatively to the imperial and Bulgarian courts according to the expediency. The restoration of byzantine authority in most of the Balkan peninsula curtailed the chances of provincial archons to act like the Chryselii, while the emperors who followed Basil II cut them off from any major role in the local government and abolished the fiscal privileges that Nikopolis and Dyrrachion enjoyed during the previous decades. Whilst these actions prevented the rise of autonomistic or separatist feelings and contributed to the full reassertion of the imperial sovereignty, they frustrated the magnates' aspirations, turning them to support any rebel, despite his ethnicity, or enemy of the Empire who would promise to restore them to their former role and respect their prerogatives.

The Komnenoi understood the problem and granted to the regional aristocracies and to the Church, whose control gradually came in the hands of the magnates, lands and fiscal privileges that virtually gave them the monopoly of the provincial economy, in order to obtain their loyalty. Even though the emperors continued to exclude the epirote archons from gaining formal appointments in the regional administration, they began to involve them in the decision making processes of the local government to avoid the construction of allegiances with powers which could be hostile towards the State or the monarch. Komnenian policies held the epirote notables loyal to the Empire for an entire century but progressively deprived byzantine officials of the necessary

fiscal and judiciary means to assert their authority over them. After Manuel I's death the emperor was no more perceived by them as the guarantor of their wealth and power and they immediately looked for someone else who could ensure them the same conditions under which they prospered in the Komnenian era. With the loosening of the ties of the imperial administration Epirote notables became the domini of the local politics and society and no byzantine governor or general could prevent them to choose another overlord: anyone who would respect their privileges and accept to share his power with them would be welcome. Michael Angelos probably knew that and was passing by...

Nedeski Viktor

The correspondences of St. Constantine Cabasilas with the Archbishop Demetrios Homatian, and John, bishop of Kitrus

1. St. Constantine Cabasilas was a really eminent archpriest of the Ohrid Archbishopric, but due to historical circumstances that followed shortly after his primacy, today we have partial and scarce data of his life and work. Despite the hymnological works of this church father, crucial for the clarification of his work are his correspondences with two eminent contemporaries - the Archbishop Demetrios Homatian and John the Bishop of Kitrus.

2. His correspondence with Homatian is dating from the period of Constantine's episcopacy in Strumica. Correspondences with Homatian, as well as with the Bishop John culminate in the period when St. Constantine Cabasilas is Metropolitan of Durres.

3. These correspondences represent an important source, especially in the area of the church law but as well as to the liturgics and the current interdenominational dialogue. The precision of the asked questions and their answers to minor details elaborate topics that are still current today. This testifies the great education of these clerics.

4. However, the studious approach to current but also to more serious ecumenical problems discovers their dedicated service to God and to the entrusted people; the manner on which they use the principle of economy (οικονομία) and akrivia (ακρίβεια) is a good model for solving of particular contemporary church issues.

Κοντογιαννοπούλου Αναστασία

Πόλη και πολιτική αντιπαράθεση στο Βυζάντιο τον 14^ο αιώνα.

Τον 14ο αιώνα δύο εμφύλιες διαμάχες συγκλόνισαν το Βυζάντιο των Παλαιολόγων: η διαμάχη μεταξύ Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ', ο λεγόμενος εμφύλιος των δύο Ανδρονίκων (1321-1322 και 1327-1328) και η διαμάχη μεταξύ Ιωάννη Ε' και Ιωάννη Καντακουζηνού (1341-1347 και 1352-1354). Οι επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου, ιδιαίτερα της Μακεδονίας και της Θράκης, βρέθηκαν στη δίνη των διαμαχών αυτών και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην έκβασή τους

παίρνοντας το μέρος του ενός ή του άλλου διεκδικητή. Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να παρουσιασθεί η ανάμιξη στη διαμάχη από τη σκοπιά των πόλεων. Οι λόγοι για τους οποίους οι πόλεις ακολούθησαν τον έναν ή τον άλλο διεκδικητή, η ανταμοιβή τους, η εξέλιξή τους μετά το πέρας των αντιπαλοτήτων, τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν αποτελούν βασικά πεδία έρευνας και μελέτης.

Παναγόπουλος Δ. Γεώργιος, Βανταράκη Μαρία

Ανέκδοτος λόγος Δημητρίου Χρυσολωρά

στο θαύμα της Παναγίας της έν τοϊς Όδηγοϊς : Πρόδρομη ανακοίνωση

Στην κοινή ανακοίνωσή μας αυτή παρουσιάζονται τα ιστορικά, θεολογικά και φιλολογικά δεδομένα του ανέκδοτου λόγου του Δημητρίου Χρυσολωρά, λογίου και πολιτικού της ύστερης βυζαντινής περιόδου (τέλη 14ου – πρώτο μισό 15ου αιώνα), σχετικά με το επαναλαμβανόμενο θαύμα της ιερής εικόνας της Θεοτόκου της Μονής των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη. Στην γραπτή μορφή για τα Πρακτικά θα περιληφθεί και η κριτική έκδοση του κειμένου. Ο λόγος παραδίδεται από τον Cod. Flor. Laur. Plut. X, 31 ff. 139v-148v και αποτελεί τη μοναδική σωζόμενη ελληνική πηγή (οι άλλες δύο προέρχονται από ξένους περιηγητές στη Βασιλεύουσα) που περιγράφει με αξιοσημείωτες λεπτομέρειες ένα δρώμενο με κέντρο την έν τοϊς Όδηγοϊς εικόνα της Παναγίας.

Meskhi Tamar

Ο Ιεροσολύμων Χρύσανθος και ο βασιλιάς της Κάρτλι Βαχτάγκ ζ΄

Η παρουσία των Γεωργιανών στην Παλαιστίνη μαρτυρείται από τον 5^ο αιώνα. Τον 11^ο αι. οι Γεωργιανοί ίδρυσαν την περίφημη Μονή του Σταυρού. Η γεωργιανή Αδελφότητα είχε μεγάλη ισχύ κατά την επικράτηση των Κιρκασίων Μαμελούκων. Η ακμή των Ιβήρων αποδέχθηκε σωτήρια για τα προσκυνήματα της Αγίας Γης. Επί διωγμών της αγιοταφίτικης Αδελφότητας από μέρους των Μαμελούκων οι Γεωργιανοί ανέλαβαν υπό την προστασία τους πολλά μοναστήρια: του Αγ. Νικολάου, του Αγ. Ιακώβου, του Αγ. Ιωάννου Θεολόγου, του Αγ. Θεοδώρων, του Αγ. Δημητρίου, της Αγ. Αικατερίνης, της Αγ. Θέκλας και ακόμα και τον Γολγοθά.

Με την αλλαγή της εξουσίας το 1517 (η Παλαιστίνη καταλείφθηκε από τον Σουλτάνο των Οθωμανών) άρχισε η παρακμή της γεωργιανής Αδελφότητας. Λόγω καταπίεσης εκ μέρους των Οθωμανών και κακής διαχείρισης, η μεγάλη Μονή του Σταυρού, καθώς και άλλα ιβηρικά Μοναστήρια, επλήγησαν οικονομικά και οι δανειστές επιχείρησαν να τα καταλάβουν. Για να μη συμβεί αυτό το ανεπανόρθωτο κακό, το 1681 ο Ιεροσολύμων Δοσίθεος ταξίδεψε στη Γεωργία για διαπραγματεύσεις με τον βασιλιά και τον Καθολικό της Ιβηρίας. Οι Γεωργιανοί, αν και με καθυστέρηση, εξόφλησαν τα χρέη των ιβηρικών Μοναστηριών, όμως το 1685 ο Δοσίθεος εξέδωσε συνοδική διάταξη, κατά την οποία τα ιβηρικά Μοναστήρια παραδόθηκαν στην αγιοταφίτικη Αδελφότητα. Η απόφαση της Συνόδου πλήγωσε βαθιά τους Γεωργιανούς και οι μακρόχρονες άριστες σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών κλονίστηκαν.

Όταν ο Χρύσανθος ανέβηκε στο θρόνο των Ιεροσολύμων απευθύνθηκε στον βασιλιά της Κάρτλι Βαχτάγκ 4' για να επέμβει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Ο Βαχτάγκ κατάφερε να καλμάρει τον Καθολικό, ο οποίος ήταν και αδελφός του. Ο Βαχτάγκ όπως και ο Χρύσανθος ήταν λόγιος και λάτρης της επιστήμης. Αυτό ακριβώς συνέβαλε να αναπτυχθούν μεταξύ τους φιλικές σχέσεις, οι οποίες μαρτυρούνται στην αλληλογραφία τους.

Φουντουκίδης Στ. Κωνσταντίνος, αρχιμ.

***Πολιτική ιδεολογία και κείμενα λειτουργικής:
οι βυζαντινές θείες λειτουργίες***

Η λατρεία κατείχε πρωτεύουσα θέση στη ζωή των υπηκόων της εκχριστιανισμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας καθ' όλη τη μακρόχρονη ιστορία της. Τα λειτουργικά κείμενα ήταν φυσικό να περιέχουν συν τοις άλλοις στοιχεία δηλωτικά της κρατούσας πολιτικής ιδεολογίας. Καρδιά της εκκλησιαστικής εμπειρίας η Θεία Λειτουργία περιελάμβανε αναπόφευκτα αναφορές σχετικές με την πολιτική θεωρία που διέπνεε όλες τις πτυχές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του Βυζαντινού Κράτους. Οι λεγόμενες βυζαντινές θείες λειτουργίες του Μεγάλου Βασιλείου και του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου είναι δύο κείμενα που διατηρήθηκαν με κάποιες αλλαγές ως τις μέρες μας και αποτελούν τον πυρήνα της χριστιανικής λατρείας στην καθ' ημάς Ανατολή, καθώς εκφράζουν λειτουργικά το κατεξοχήν μυστήριο της Εκκλησίας, το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Μέσα από αυτά τα κείμενα λειτουργικής έφτασαν ως εμάς στοιχεία της πολιτικής ιδεολογίας των Βυζαντινών, τα οποία είτε χρησιμοποιούνται στη σύγχρονη λατρευτική πράξη αυτούσια ή έχοντας υποστεί σχετικές μεταβολές είτε παραλείπονται. Αυτά τα στοιχεία θα επιχειρήσει να εξιχνιάσει η προς εκπόνηση εργασία που έχει ως στόχο να καταδείξει ότι και τα λειτουργικά εκκλησιαστικά κείμενα, καίτοι έχουν περιεχόμενο βαθύτατα θεολογικό, δεν παύουν ως φορείς του ανθρώπινου πολιτισμού να περιλαμβάνουν στοιχεία που σχετίζονται με την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των ανθρώπων, στην εποχή των οποίων δημιουργήθηκαν.

Κουρτούμη Τριανταφυλλιά

Knowledge capture in archives and lifelong learning approaches

Archives provide a wide range of services to millions of users, students, researchers and members of the public, as well as access to a huge range of high quality raw content. Archives therefore have a key role to play in underpinning learning in its broadest sense, both as a formal activity within an institution and informally within the community. For the archival sector, where users are the most important assets, is critical to adopt a social policy in managing knowledge for lifelong learning purposes; thus, to evolve users' skills, capabilities, interests and experience. This is becoming especially important in an increasingly knowledge-based economy where communities can look to archives for support

and guidance in accessing content information. As complex resources are designed and developed for education in particular, careful research on how archival users learn using such resources should inform the construction of these digital collections. If such pedagogically structured resources are made available, users will learn how to decipher, judge, apply, and learn from these digital contents.

The paper discusses the concepts supporting digital collections by networking and integrating collections of digitised archival resources to create new services and infrastructures. The paper also analyses -from the perspective of lifelong learning- important social benefits, both quantitatively and qualitatively, of developing new infrastructures for accessing and using archival resources.

Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ (α΄ μέρος) **4th SESSION: ICONOGRAPHY (1st part)**

Κεφαλίδου Άννα

Το Βυζαντινό Ζωγραφικό Σύστημα

Η Βυζαντινή τέχνη ως “στρατευμένη” τέχνη με διδακτικό χαρακτήρα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς απομακρύνεται από τον ρεαλισμό της κλασικής αρχαιότητας αλλά παράλληλα διατηρεί τον ανθρωποκεντισμό αυτής και εν τέλει δημιουργεί μία αυτόνομη τέχνη με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Από τα ψηφιδωτά, τις τοιχογραφίες και τις νεκρικές προσωπογραφίες της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου, στην αγιογράφηση των ναών μετά την επικράτηση των εικονολατρών και από εκεί στην φορητή εικόνα της Ύστερης Βυζαντινής περιόδου το θρησκευτικό στοιχείο και ο συμβολισμός κυριαρχούν.

Η αντιφυσιοκρατική αναπαράσταση των εικόνων και η αλληγορική τους διάθεση είναι συνυφασμένη με τον νεοπλατωνικό τρόπο σκέψης και αντίληψης στο Βυζάντιο. Ο ηθικός προορισμός του ανθρώπου είναι η κάθαρση που επιτυγχάνεται μέσω του ενάρτου βίου. Η βυζαντινή ζωγραφική στοχεύει στην “παροντοποίηση” των εικονιζομένων και στη σύνδεση τους με τον θεατή όχι διαμέσου της φυσιοκρατικής αναπαράστασης των χρωμάτων και της ρεαλιστικής απόδοσης της πραγματικότητας, αλλά μέσω της κίνησης των μορφών η οποία επιτυγχάνεται με τη σύνδεση του χώρου και του χρόνου. Η κινούμενη εικόνα δε λειτουργεί αυτόνομα αλλά αλληλεπιδρά με το θεατή. Στόχος είναι να εκφραστεί το άυλο με υλικά στοιχεία.

Το σχέδιο και το χρώμα λειτουργούν συμπληρωματικά, ενώ τα χρώματα ισοδυναμούν με λέξεις. Κυριαρχεί η πολυχρωμία, ενώ η επιλογή των χρωμάτων είναι ευμετάβλητη μιας και δεν έχουν συγκεκριμένη εφαρμογή αλλά σε αρκετές περιπτώσεις λειτουργούν συμβολικά. Το φως αποτελεί σημαντικό στοιχείο παράδοξα χρησιμοποιημένο. Αποφεύγεται η πλήρης μετωπικότητα των μορφών, ο όγκος και η προοπτική απουσιάζουν. Η κλασική αισθητική δίνει τη θέση της στις αντιρεαλιστικές φόρμες και στις εικαστικές μορφές.

Η Βυζαντινή ζωγραφική είναι τέχνη χριστιανική και χρωμογραφική και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θρησκεία καθώς εξυπηρετεί τις ανάγκες της. Η παρούσα έρευνα θα ασχοληθεί με τα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη της Βυζαντινής ζωγραφικής από την Πρώιμη στην Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο, τους συμβολισμούς και τη σχέση αυτών με τη νεοπλατωνική φιλοσοφία και σκέψη.

Πλιώτα Π. Αναστασία

Η γυναικεία μορφή στα ψηφιδωτά δάπεδα

του Ανατολικού Ιλλυρικού (4ος-6ος μ.Χ. αιώνες)

Η ανακοίνωση πραγματοποιείται τις παραστάσεις γυναικείων μορφών στα εικονιστικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού κατά την περίοδο από τον 4ο έως τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Με βάση τα σωζόμενα παραδείγματα (μεταξύ άλλων της Φιλιππούπολης, των Φιλίππων, της Βέροιας, της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας, της Θήβας, του Άργους, της Εύας Κυνουρίας, της Σπάρτης) προκύπτει ότι η συχνότητα απεικόνισης της γυναικείας μορφής στα επιδαπέδια ψηφιδωτά της ευρείας αυτής επικράτειας της Αυτοκρατορίας είναι σχετικά περιορισμένη.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων πρόκειται για μορφές μυθολογικές, άλλοτε μεμονωμένες και άλλοτε ενταγμένες σε αφηγηματικές παραστάσεις, καθώς και για προσωποποιήσεις (αφηρημένων εννοιών και γεωγραφικών όρων), συνοδευόμενες κάποτε από επιγραφές. Από την εξέταση του σωζόμενου υλικού διαπιστώνεται ότι στο Ανατολικό Ιλλυρικό το θεματολόγιο που περιλαμβάνει τη γυναικεία μορφή είναι πολύ περιορισμένο σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρήματα άλλων περιοχών της Αυτοκρατορίας· προκύπτει, επιπλέον, ότι τα δάπεδα στα οποία εντοπίζεται προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από κοσμικά κτήρια (οικίες και λουτρά) των νοτιότερων, μάλιστα, περιοχών της συγκεκριμένης επικράτειας – διαπιστώσεις, η ερμηνεία των οποίων θα επιχειρηθεί στο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης.

Καμπούρη-Βαμβούκου Μαρία

Η πάλη του Ιακώβ με τον άγγελο.

Ερμηνείες και εικαστικές αποτυπώσεις

Η πάλη του Ιακώβ με τον άγγελο είναι ένα βιβλικό θέμα που προέρχεται από τη Γένεση της Παλαιάς Διαθήκης. Πρόκειται για μια σύνθετη σκηνή από την οποία μπορούμε να εξαγάγουμε διάφορα νοήματα και ερμηνείες. Ποιο είναι το βαθύτερο νόημα αυτής της αφήγησης, που από την εποχή του βιβλικού κειμένου μέχρι και σήμερα απασχολεί ερευνητές και καλλιτέχνες διαφόρων εποχών; *Κάθε άνθρωπος κάποια στιγμή στη ζωή του παλεύει αναπόφευκτα με τον άγγελο*, γράφει ο Jean-Paul Kaufmann. Με αφορμή αυτά τα λόγια θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε το θέμα στην ιστορική και συμβολική του διάσταση.

Μαντάς Γ. Απόστολος

Εικόνες τιμωρίας σε βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ώα

Στην ανακοίνωση εξετάζονται παραστάσεις βυζαντινών ψαλτηρίων με μικρογραφίες στην ώα, στις οποίες εικονίζεται η τιμωρία ενός ή περισσοτέρων αμαρτωλών από έναν άγγελο. Η έρευνα των εν λόγω σκηνών καταδεικνύει ότι τα επιλεγόμενα εικονογραφικά θέματα αποτελούν συχνά μια κατά λέξη εικαστική απόδοση του ψαλμικού κειμένου, σε σπάνιες όμως περιπτώσεις μπορούν να συσχετισθούν και με τη συμβολική του ερμηνεία. Όσον, τέλος, αφορά στην εικονογραφική καταγωγή τους, τα θέματα θα μπορούσαν να συσχετισθούν με παραστάσεις θριάμβου του Ρωμαίου αυτοκράτορα, με σκηνές βασανιστηρίων της κλασσικής και ρωμαϊκής τέχνης, καθώς και – κυρίως – με εικονογραφικούς κύκλους μαρτυριών της παλαιοχριστιανικής εποχής. Οι τελευταίοι, γνωστοί κυρίως από γραπτές πηγές και – σπανιότερα – από μεταγενέστερα έργα τέχνης, αποδεικνύουν την άρρηκτη συνέχεια μεταξύ παλαιοχριστιανικής και μεσοβυζαντινής ζωγραφικής, συμβάλλοντας έτσι στην ευκρινέστερη θεώρηση της χρονολογικής καταγωγής των εικονογραφικών θεμάτων στα βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ώα.

Πανέλη Ελισάβετ

Η εικονογραφία της παράστασης της δημιουργίας του ανθρώπου στη Μονή της Κάτω Παναγιάς Άρτας

Σε μικρή απόσταση από την Παρηγορήτισσα Άρτας, στη σημερινή γυναικεία Μονή Κάτω Παναγιάς, η οποία ιδρύθηκε το 1253, σώζονται στην ανατολική πλευρά του κατεστραμμένου σήμερα νάρθηκα τοιχογραφίες που προστατεύονται από μια επιπρόσθετη κατασκευή, καλυμμένη με ξύλινο στέγαστρο και χρονολογούνται πιθανότατα το 1715.

Στις τοιχογραφίες, που χωρίζονται σε τέσσερις εικονογραφικές ζώνες, παρουσιάζεται επάνω το συνηθισμένο για τους νάρθηκες θέμα της Δευτέρας Παρουσίας, ενώ στη δεύτερη ζώνη Άγιοι και Απόστολοι καθώς και δεσποτικές εικόνες (στην τελευταία).

Η αναζήτηση των εικονογραφικών προτύπων της τρίτης ζώνης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα ιστορείται ένας μικρός εικονογραφικός κύκλος από τη Γένεση: η δημιουργία του κόσμου και η δημιουργία του Αδάμ αριστερά (Γεν 2,7), ενώ δεξιά της εισόδου έχουμε τα πιο συνηθισμένα θέματα των Πρωτοπλάστων στον παράδεισο και της εκδίωξής τους. Δεν αποκλείονται επιρροές από τη δυτική τέχνη. Καθώς οι εκτενείς εικονογραφικοί κύκλοι της Παλαιάς Διαθήκης συνήθως δεν εικονίζονται στα εμφανέστερα και σημαντικότερα σημεία του ναού, αλλά ιστορούνται συνήθως στο νάρθηκα, είναι πιο πιθανή η καταστροφή τους. Τα λίγα παραδείγματα ψηφιδωτών ή τοιχογραφιών στη Δύση, π.χ. στη Σικελία, είχαν πιθανότατα κι αυτά ως πρότυπο εικονογραφικούς κύκλους σε βυζαντινά χειρόγραφα. Επίσης έχουν υποτεθεί από κάποιους ερευνητές επιρροές από εκτεταμένες

εικονογραφήσεις της Βίβλου σε χαλκογραφίες με μεγάλη διάδοση στο 17ο αιώνα.

Ως προς την εικονογραφία της δεύτερης κατά σειρά παράστασης διαπιστώνουμε ότι ελάχιστες ομοιότητες έχει με τον παλαιοχριστιανικό εικονογραφικό τύπο των σαρκοφάγων, όπου ο Αδάμ εικονίζεται συνήθως ξαπλωμένος, άκαμπτος και ακίνητος, δίπλα στον καθιστό σε θρόνο Πατέρα. Στις παραστάσεις της δημιουργίας του ανθρώπου και του κόσμου στα μνημεία της Δύσης το Μεσαίωνα υπάρχουν κάποια από τα εικονογραφικά στοιχεία της παλαιοχριστιανικής εποχής, αλλά συνήθως μεμονωμένα. Αντίθετα, στην Αναγέννηση παρουσιάζεται σε χειρόγραφα και τοιχογραφίες συνήθως ο εικονογραφικός τύπος του καθιστού Αδάμ που κοιτά προς τα άνω προς τον στεφανωμένο με κορώνα και ιερατικά αποδοσμένο Πατέρα, ο οποίος τον αγγίζει στην κεφαλή και στα μάτια προσπαθώντας να του εμφυσήσει ζωή, παρόμοια όπως στην τοιχογραφία στην Κάτω Παναγιά Άρτας.

Cvetkovski Sasho

Scenes from the Old Testament from the monastery Matejče

The monastery Matejče, having over ten cycles devoted to Christ, the Mother of God, St. John the Baptist, the Archangels and over a hundred individual representations of ancestors represents one of the most extensive and most complex churches - artistic iconographic wholeness in the Byzantine art from the mid XIV century. Although much of the frescoes of the monastery have been studied, several Old Testament compositions remained completely unknown. Connected in a small cycle consists of four scenes: three Jewish boys before the king Novohodonosor, the three Hebrew boys in the fiery furnace, the ladder of Jacob and David's repentance before the prophet Nathan.

These Old Testament scenes, their symbolism, iconography and place in the vestibule of the church, in the wider context of the painted program of the narthex will be subject to analysis and study in this text.

Ιωαννίδου Θεοδώρα

Νήφων: Ένας άγνωστος ζωγράφος στη Δυτική Κρήτη

Ο Νήφων είναι ένας ζωγράφος που δραστηριοποιείται στις αρχές του 14ου αιώνα στη Δυτική Κρήτη και συγκεκριμένα στις σημερινές Επαρχίες Σελίνου και Κισσάμου. Πρόκειται για έναν καλλιτέχνη του οποίου το όνομα παρέμενε άγνωστο μέχρι πρότινος. Η υπογραφή του εντοπίστηκε στην κτιτορική επιγραφή του Αγίου Δημητρίου στο Λειβαδά Σελίνου. Η επιγραφή αυτή είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστη, καθώς έχει καταστεί εξίτηλη σε μεγάλο μέρος της. Μια πρώτη πλήρη ανάγνωσή της επιχείρησε ο Δ. Τσουγκαράκης, στον οποίο οφείλεται ο εντοπισμός του ονόματος ενός δεύτερου ζωγράφου, του Ιωάννη Παγωμένου. Η σημαντική αυτή ανακάλυψη του Τσουγκαράκη, ωστόσο, δεν έγινε ευρέως

αποδεκτή, διότι η ζωγραφική του μνημείου σχετίστηκε επανειλημμένως από διάφορους ερευνητές με κάποιον ζωγράφο δυτικής τουλάχιστον παιδείας, αν όχι και προέλευσης, προϋποθέσεις που δεν πληρεί ο Παγωμένος, όπως είναι γνωστό από την υπόλοιπη πλούσια παραγωγή του. Η επαναπροσέγγιση της επιγραφής από μέρους μας, πέρα από τις βελτιώσεις που επέφερε στην ανάγνωση των αναφερόμενων κτιόρων, προσέφερε επιπλέον το όνομα του κυρίως ζωγράφου: Νήφων. Έτσι, απέκτησε πλέον ταυτότητα ο περίφημος δυτικότροπος ζωγράφος (εικονογραφικά και τεχνοτροπικά κατά τους μελετητές) κάποιων απομακρυσμένων ημιορεινών οικισμών της Δυτικής Κρήτης. Συγκεκριμένα με τη ζωγραφική του Λειβαδά έχουν συσχετιστεί κατά καιρούς ο Χριστός στα ΤεμένιαΣελίνου, ο άγιος Φώτης στους Αγίους Θεοδώρους Σελίνου (δυτικό μισό) και ο Χριστός στο Κεφάλι Κισσάμου. Στην παρούσα μελέτη γίνεται μια απόπειρα προσέγγισης και προσδιορισμού του έργου του συγκεκριμένου ζωγράφου με κριτήρια κυρίως γραφολογικά.

Παταπίου Νάσα

Νέα στοιχεία για τον ζωγράφο Ιωάννη Καλογερά

Η διαθήκη μιας Κύπριας, της Μαργαρίτας Μούξια του 1626 φέρνει στο φως νέα στοιχεία για τον ζωγράφο Ιωάννη Καλογερά και την οικογένειά του. Η Κύπρια αυτή συνδεόταν με όλες τις σημαντικές οικογένειες της Κύπρου που ζούσαν στην Βενετία, είτε με συγγένεια εξ' αίματος, είτε εξ' αγχιστείας. Συνελήφθη αιχμάλωτη κατά τον πόλεμο της Κύπρου 1570 – 1571 και όταν απελευθερώθηκε, εγκαταστάθηκε στη Βενετία. Όπως τεκμηριώνεται μέσα από τη διαθήκη της, είχε στενότερες σχέσεις με τη σύζυγο και τις θυγατέρες του Ιωάννη Καλογερά.

Η Μαργαρίτα Μούξια είχε στην κατοχή της πολλούς πίνακες, αλλά και πολλές εικόνες που δεν αποκλείεται να είχαν φιλοτεχνηθεί από τον χρωστήρα του ζωγράφου Ιωάννη Καλογερά. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη διαθήκη της για μια εικόνα, στην οποία παρουσιάζεται η Υπαπαντή και πολύ πιθανόν η εικόνα αυτή να ταυτιστεί με την εικόνα της Υπαπαντής, η οποία βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο των Εικόνων (Museodelleicone) στη Βενετία.

Επίσης, σε μια άλλη αρχειακή μαρτυρία απαντά η ίδια η υπογραφή του ζωγράφου Ιωάννη Καλογερά, όταν υπέγραψε ως μάρτυρας στη διαθήκη μιας Κυπρίας. Φαίνεται ότι ο ζωγράφος Ιωάννης Καλογεράς είχε στενούς δεσμούς με την Κύπρο ή δεν αποκλείεται να είχε ο ίδιος ή η σύζυγός του καταγωγή από την μεγαλόνησο. Μέχρι πρότινος ελάχιστα ή σχεδόν ανύπαρκτα στοιχεία ήταν γνωστά για τον συγκεκριμένο ζωγράφο.

Σιώμκος Νικόλαος

Σχετικά με μία ιδιαίτερη πρακτική ανακαίνισης έργων ζωγραφικής κατά τα βυζαντινά χρόνια

Η φθορά των έργων ζωγραφικής στο πέρασμα του χρόνου και η ανά περιόδους εμφάνιση νέων καλλιτεχνικών ρευμάτων αποτέλεσαν λόγους που ενίσχυαν ήδη από τα βυζαντινά χρόνια τη διάθεση ανανέωσης των παλαιότερων διακόσμων. Πολυάριθμες είναι οι περιπτώσεις έργων όπου κάτω από νεότερα στρώματα ζωγραφικής, τοιχογραφιών και φορητών εικόνων, έχουν αποκαλυφθεί αρχαιότερες φάσεις.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστεί, ωστόσο, μια άλλη πιο σπάνια περίπτωση ανακαίνισης έργων, όπου η κατεστραμμένη ζωγραφική επιφάνεια δεν καλύπτεται, αλλά διατηρείται σε ικανό τμήμα και συμπληρώνεται μόνο στα χαμένα μέρη της. Στόχος είναι η μεγαλύτερη δυνατόν συγκέντρωση γνωστών και άγνωστων στην έρευνα βυζαντινών έργων ζωγραφικής που παρουσιάζουν αυτή την πρακτική, προκειμένου να επιχειρηθεί η εξέταση της σημασίας αυτού του ιδιαίτερου φαινομένου. Για τα ίδια τα έργα η αποσαφήνιση των διαφορετικών φάσεων επιτρέπει τη σαφέστερη χρονολόγησή τους και καθιστά δυνατή τη διερεύνηση των πιθανών λόγων επισκευής τους. Η εξέταση των συγκεκριμένων έργων προσφέρει παράλληλα τη δυνατότητα εξαγωγής γενικότερων συμπερασμάτων για τις συνθήκες επιλογής αυτής της πρακτικής και τους διαφορετικούς ενδεχομένως τρόπους επέμβασης που επέλεξαν να υιοθετήσουν οι βυζαντινοί καλλιτέχνες, όταν έκριναν απαραίτητη την επιδιόρθωση ενός αρχαιότερου κατεστραμμένου έργου.

Κατσελάκη Ανδρομάχη

Οι τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στο Γυμνό (Εύβοια).

Παρατηρήσεις στην υστεροβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Εύβοιας

Σε καταπράσινη και απόμερη τοποθεσία στη θέση Αγλέφερος, μεταξύ των χωριών Γυμνού και Σέτας του Δήμου Ερέτριας-Αμαρύνθου, βρίσκεται ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής, γνωστός και ως Αγιά. Ο ναός υψώνεται στη θέση παλαιότερου, πιθανόν αρχαίου, μνημείου όπως δηλοποιούν δύο τουλάχιστον γλυπτά μέλη στον περιβάλλοντα χώρο του, καθώς και αυτά που έχουν εντοχισθεί στην τοιχοποιία του.

Ο μικρών διαστάσεων ναός (6,21x9,94μ.) αποτελεί αξιόλογο βυζαντινό μνημείο, ελάχιστα γνωστό στην έρευνα. Χτισμένος στην παραλλαγή του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου τύπου (Α1), ο οποίος επιχωριάζει στην Εύβοια,

μετατράπηκε το 1895 σε μονόκλιτη εκκλησία, μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα. Στην ανατολική πλευρά καταλήγει σε ρηχή ημικυκλική αψίδα εσωτερικά, τρίπλευρη εξωτερικά. Στο πέρασμα των χρόνων έχει υποστεί κατά καιρούς εκτεταμένες επεμβάσεις, με αποτέλεσμα να έχει αλλοιωθεί η αρχική του μορφή.

Από το μνημειακό διάκοσμο που θα κάλυπτε τις εσωτερικές επιφάνειες του ναού σήμερα διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση λιγοστές τοιχογραφίες καλής τέχνης στις τρεις κόγχες του ιερού. Στην κεντρική κόγχη εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και χαμηλότερα τέσσερις ολόσωμοι συλλειτουργούντες ιεράρχες και ο Μελισμός στο κέντρο.

Στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται η παράσταση του Χριστού Άκρα Ταπείνωση. Αντίστοιχα στην κόγχη του διακονικού εικονίζεται ορθόκορμη η Θεοτόκος με τον Χριστό Εμμανουήλ.

Οι τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής, έργο τοπικού εργαστηρίου, συνδέονται με την καλλιτεχνική παραγωγή της Εύβοιας κατά το 13ο και 14ο αιώνα.

Λυτάρη Φανή

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καστράκι Καλαμπάκας.

Πρώτες παρατηρήσεις

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καστράκι Καλαμπάκας είναι ένα μονόχωρο κτίσμα με περίστωο. Διατηρεί στο μεγαλύτερο τμήμα του το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Φέρει διάφορες φάσεις τοιχογράφησης με το μεγαλύτερο τμήμα του να καλύπτεται από τοιχογραφικό διάκοσμο των μέσων του 16ου αιώνα. Στο μνημείο διακρίνονται επίσης και παλαιότερες και νεώτερες φάσεις τοιχογράφησης.

Νάνου Μαρία

Η Μονή Σουρβιάς στο Πήλιο: ιστορία-τέχνη και η μαρτυρία των επιγραφών

Βορειοδυτικά της Μακρινίτσας Πηλίου, στην τοποθεσία Λέσιανη, βρίσκεται η πατριαρχική και σταυροπηγιακή μονή της Αγίας Τριάδος, επονομαζόμενη και Μονή Σουρβιάς. Στα αγιολογικά κείμενα η ίδρυση της Μονής συνδέθηκε με το όνομα του αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω, η δράση του οποίου -σύμφωνα με τους βιογράφους του- τοποθετείται στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Η μελέτη των χρονολογικών δεδομένων της ζωής του αγίου επιτρέπει να τοποθετήσουμε την ίδρυση της μονής μετά το 1535, περίοδο κατά την οποία ο άγιος ανοικοδομεί το ομώνυμο μοναστήρι του Ολύμπου και πριν την κοίμησή του το 1541. Κατά το 17^ο αιώνα η μοναστική κοινότητα της Σουρβιάς διανύει περίοδο ακμής, όπως επιβεβαιώνουν η ανέγερση του

σημερινού καθολικού το 1627, η τοιχογράφησή του μεταξύ των ετών 1627 και 1631/32, αλλά και η σταδιακή διαμόρφωση της φρουριακής μορφής του συγκροτήματος στα χρόνια που ακολουθούν. Η ανακοίνωση εστιάζει στην αποκατάσταση της ιστορίας της μονής μέσα από τη μαρτυρία των επιγραφών, καθώς και στη συμβολή τους στην ανίχνευση των καλλιτεχνικών συνεργειών που ανέλαβαν την ανοικοδόμηση και ιστόρηση του νέου καθολικού κατά το 17^ο αιώνα.

Σαρρηγιαννίδου Χαρά

Οι τοιχογραφίες της φάσης του 18ου αιώνα (1753)

στο ναό του Αγίου Νικολάου Κρεπενής στην Καστοριά

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στον οικισμό Κρεπενής βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της λίμνης της Καστοριάς, νότια του Μαυροχωρίου. Είναι ένας μονόχωρος ξυλόστεγος ναός που αρχικά έφερε νάρθηκα του οποίου ο δυτικός τοίχος έχει γκρεμιστεί, ενώ οι δύο μακροί τοίχοι του δεν σώζονται στο αρχικό τους μήκος. Στο εσωτερικό σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του ζωγραφικού διακόσμου του κυρίως ναού και μικρό μέρος από το διάκοσμο του νάρθηκα, το οποίο ανήκει σε δύο τουλάχιστον φάσεις. Σύμφωνα με τις κτητορικές επιγραφές του ναού οι παλαιότερες σωζόμενες τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 1650, ενώ η μεταγενέστερη τοιχογράφηση χρονολογείται στο 1753. Η φάση τοιχογράφησης του 1753 σεβάστηκε την προγενέστερη διακόσμηση στα τμήματα που διατηρείτο και καταλαμβάνει τον ανατολικό και το βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, με εξαίρεση μικρό τμήμα όπου διατηρείται η πρότερη διακόσμηση. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει τη ζωγραφική της φάσης ανανέωσης του 18^{ου} αιώνα του ναού προσεγγίζοντας τα ιστορικά, κοινωνικά και καλλιτεχνικά δρώμενα της περιοχής της Καστοριάς.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της δεύτερης φάσης τοιχογράφησης ακολουθεί το καθιερωμένο πρόγραμμα των μονόχωρων μεταβυζαντινών ναών με ευταξία και ορθή διάταξη του διακόσμου και περιλαμβάνει εκτός των παραστάσεων ευχαριστιακού περιεχομένου στο ιερό, σκηνές από τους κύκλους του Δωδεκάορτου, των Παθών και των Εωθινών, καθώς και πλήθος αγίων ολόσωμων και σε μετάλλια. Η ζωγραφική ανήκει στη λεγόμενη τελευταία φάση εξέλιξης της μετά την Άλωση αγιογραφίας και εντάσσεται στην πλούσια ζωγραφική παράδοση της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου του 18^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, η ανακοίνωση εστιάζει στην διερεύνηση της εικονογραφίας και εξετάζει τις αισθητικές και καλλιτεχνικές τάσεις του ανώνυμου ζωγράφου με παράλληλη αναφορά συγγενικών παραδειγμάτων στην πόλη της Καστοριάς και στην ευρύτερη περιφέρειά της.

Περράκης Ιωάννης

***Ἡ σύνθεση τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ
κατά τήν ἐργασία του στίς μονές Δοχειαρίου καί Βατοπαιδίου***

Στό μεταίχμιο τοῦ 17ου πρὸς τόν 18ο αἰώνα πραγματοποιοῦνται στίς μονές Δοχειαρίου καί Βατοπαιδίου μεγάλης κλίμακας τοιχογραφήσεις ὡς ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως πού γνώρισαν οἱ μονές κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα. Στή Μονή Δοχειαρίου τό πρόγραμμα τοιχογραφήσεως ἀφοροῦσε στὸν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, τό τυφλό ἀψίδωμα πάνω ἀπὸ τήν κύρια εἴσοδο τῆς τράπεζας, τό τοξωτό ἄνοιγμα τοῦ προσκυνηταρίου τῆς Γοργοῦπηκόου καί ὁλόκληρη σχεδόν τῇ μεγάλῃ τράπεζα, ἐκτός τῆς κόγχης πού εἶχε ἀγιογραφηθεῖ τό 1675/6. Ἡ μοναδική ἐπιγραφικὴ μαρτυρία πού διαθέτουμε γιὰ τό σύνολο αὐτό βρίσκεται στήν τράπεζα καί μνημονεύει τό 1700 τὸν μοναχό Νικόδημο ὡς χορηγὸ τῆς ἱστορήσεως τοῦ κατὰ μῆκος σκέλους της. Στή Μονή Βατοπαιδίου ἱστορεῖται τό 1704 ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ μεγάλου ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ.

Οἱ τοιχογραφίες, πού σύμφωνα μέ συνοδευτικὴ τῆς Θεοτόκου Γοργοῦπηκόου (sic) ἐπιγραφῆς χρονολογοῦνται τό 1704, εἶναι δυνατόν καί αὐτές βάσει εἰκονογραφικῶν, παλαιογραφικῶν καί τεχνοτροπικῶν κριτηρίων νά ἀποδοθοῦν στό ἐργαστήριό τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, τό ὁποῖο πιά φαίνεται ὅτι μεσουρανεῖ στό καλλιτεχνικὸ στερέωμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀναλαμβάνοντας ἀπαντωτὰ μεγάλης κλίμακας ζωγραφικὰ ἔργα.

Δέν διαθέτουμε πληροφορίες ὡς πρὸς τοὺς ζωγράφους πού ἐργάστηκαν σέ αὐτὰ τὰ ἔργα, ὡστόσο βάσει εἰκονογραφικῶν, παλαιογραφικῶν καί τεχνοτροπικῶν κριτηρίων ἔχουν ἀποδοθεῖ στό καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριό τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ καί τῶν συνεργατῶν του. Ἡ ἀνάληψη τόσο σημαντικῶν ἔργων ἀπὸ τό συνεργεῖο τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀποκαλύπτει τήν αἴγλη καί τὴ φήμη πού εἶχε ἀποκτήσει ὁ τελευταῖος μέσα σέ ἓνα διάστημα μιᾶς περίπου δεκαετίας καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος στό Ἅγιον Ὅρος.

Στὴν παρούσα ἀνακοίνωση καταβάλλεται προσπάθεια νά διακριθοῦν οἱ χρωστῆρες τῶν καλλιτεχνῶν, συνεργατῶν τοῦ ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, πού ἐργάστηκαν στὰ παραπάνω ἔργα καί νά ἐπιχειρηθεῖ μιά πρώτη προσπάθεια μελέτης τῆς συνθέσεως τοῦ ἐργαστηρίου του.

Μαυρίκα Βιργινία

Κληθέντες ...όπως γνωματεύσωμεν περί... τῆς διακοσμήσεως .

***Θεσμικά πρότυπα και ιστόρηση ναών τον ύστερο 19^ο αιώνα:
η περίπτωση του καθολικού των Αγίων Αποστόλων στη Μονή των
Ταξιαρχών Αιγιαλείας***

Στη νεοελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα το αίτημα για βελτιωμένη εκκλησιαστική ζωγραφική διατρέχει την παραγωγή έργων τέχνης με θρησκευτικό περιεχόμενο. Ο εντοπισμός τμήματος της αλληλογραφίας που ανταλλάχθηκε μεταξύ του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με θέμα την αγιογράφιση του καθολικού των Αγίων Αποστόλων στη Μονή των Ταξιαρχών στην Αιγιαλεία αποτελεί σπάνιο παράδειγμα έγγραφης πηγής του 19^{ου} αιώνα, στο οποίο εκφράζεται η στροφή προς έναν επίσημο θεσμικό φορέα για καθοδήγηση ως προς τη διαδικασία ανάθεσης και τον καθορισμό του μορφολογικού περιεχομένου ενός εκκλησιαστικού εντοίχιου ζωγραφικού συνόλου. Με βάση τις πηγές αλλά και το ίδιο το μνημείο προκύπτει, ότι λήφθηκαν ως πρότυπα οι εικονογραφικοί τύποι και το εν γένει τεχνοτροπικό ύφος των δημιουργιών του Σπυρίδωνα Χατζηγιαννόπουλου, του πλέον αντιπροσωπευτικού ζωγράφου της κλασικιστικής ή νεοναζαρηνής, όπως συχνά αποκαλείται, νεοελληνικής θρησκευτικής ζωγραφικής. Το τελικό αποτέλεσμα καταδεικνύει την ευθυγράμμιση με τα ακαδημαϊκά πρότυπα της εποχής, ενώ παράλληλα, ορισμένες αναδιαμορφώσεις δυτικών εικονογραφικών προτύπων αντανakλούν την προσπάθεια προσαρμογής τους στο ορθόδοξο λατρευτικό πλαίσιο.

Παπαγεωργίου Νίκος

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας Σερρών

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζεται ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας Σερρών και συγκεκριμένα η νεότερη φάση του 19^{ου} αιώνα. Η διακόσμηση του κυρίως ναού έγινε στα 1837/1838 και είναι έργο του Μιχαήλ Αναγνώστου, του σημαντικότερου Σαμαριναίου ζωγράφου. Η περιοχή της Νιγρίτας αποτελεί έναν από τους σταθμούς δράσης του συγκεκριμένου καλλιτέχνη η οποία εκτείνεται μεταξύ Θεσσαλίας, Δυτικής Μακεδονίας, Βορείου Ηπείρου, Μοναστηρίου και της ευρύτερης περιοχής της Μητρόπολης Πελαγονίας και της μονής της Ρίλας.

Η ζωγραφική του Αγίου Γεωργίου αποτελεί ώριμο έργο της καλλιτεχνικής πορείας του ζωγράφου στο οποίο μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της τέχνης του, την εισαγωγή νεωτερικών στοιχείων αλλά και τις χρωματικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα πρωιμότερα έργα του, όπως για παράδειγμα στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Σαμαρίνα Γρεβενών

Ζάρρα Ιλιάννα

Η θρησκευτική ζωγραφική κατά τον 19^ο αι. στην ηπειρωτική τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ορισμένες παρατηρήσεις με αφορμή τη δράση ενός οικογενειακού εργαστηρίου στην πόλη των Ιωαννίνων

Η εργασία, λαμβάνει ως περίπτωση μελέτης ένα σύνολο φορητών εικόνων που χρονολογούνται στον 19^ο αι. και παράγονται από ένα οικογενειακό εργαστήριο που δρα στο αστικό κέντρο των Ιωαννίνων. Επικεφαλής του εργαστηρίου είναι ο πατέρας Θεοδόσιος και ζωγραφίζει τόσο φορητές εικόνες όσο και τοιχογραφικά σύνολα. Το χρονικό όριο δράσης του υπό εξέταση εργαστηρίου ξεκινά από την τρίτη δεκαετία μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Από τις επιγραφές των έργων συνάγουμε ότι ο Θεοδόσιος ως ισάξιο συνεργάτη του αναγνωρίζει τον γιο του Κωνσταντίνο αν και είναι γνωστό ότι έχει ακόμη έναν, τουλάχιστο, γιο, τον Βασίλειο, το όνομα του οποίου, ωστόσο, δεν συναντούμε στα ιωαννίτικα έργα.

Το εν λόγω υλικό συνιστά μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης για πολλούς λόγους. Συγκεκριμένα, έχοντας υπόψη μας αντίστοιχη καλλιτεχνική παραγωγή σε άλλο σημαντικό αστικό κέντρο, τη Θεσσαλονίκη (Ζάρρα 2006), που παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά σε ποικίλες εκφάνσεις της ζωής με την ηπειρωτική πρωτεύουσα, το σύνολο των έργων αποτελεί ένα γόνιμο παράδειγμα σύγκρισης και εμβάθυνσης αναφορικά με τις συνθήκες παραγωγής της εκκλησιαστική ζωγραφικής της εποχής. Επιπρόσθετα και ως απόρροια των παραπάνω, παρέχεται η ευχέρεια να παρακολουθήσουμε τους ποικίλους παράγοντες διαμόρφωσης της καλλιτεχνικής ιδιοσυστασίας των επαγγελματιών της τέχνης, όπως είναι το ιστορικό περιβάλλον, οι παραδοσιακές καταβολές, τα έτοιμα σχέδια εργασίας και τα έργα προγενέστερων συναδέλφων, τα μεταφερόμενα πρότυπα και οι ξενόφερτες προσλαμβάνουσες καθώς και το βαθμό συμβολής τους στον τρόπο συγκρότησης του ύφους των παραδοσιακών καλλιτεχνών της θρησκευτικής ζωγραφικής. Τέλος, αναδεικνύεται ο ρόλος των ατόμων μα και των φορέων που εμπλέκονται στην ανακαίνιση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που στεγάζουν τα εν λόγω έργα και χρηματοδοτούν την εκπόνησή τους και διερευνάται ο τρόπος επιρροής στην υιοθέτηση της κυρίαρχης αισθητικής.

Σ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
6th SESSION: PORTABLE ICONS

Στρατή Αγγελική

***Εικόνα του Αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του από την Καστοριά.
Σχόλια και παρατηρήσεις.***

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η αμφιπρόσωπη εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του στην κύρια όψη και του Αγίου Αλυπίου στη δευτερεύουσα που ανήκει στο τέμπλο του ναού του Αγίου Αλυπίου στην Καστοριά.

Στην αδημοσίευτη εικόνα κυριαρχεί η μορφή του αγίου Γεωργίου ως στρατιωτικού πλασιωμένου από δώδεκα σκηνές του βίου του. Σύμφωνα με την επιγραφή στην κάτω πλευρά είναι χορηγία του ιερέως Υακίνθου. Η εξέτασή της από εικονογραφική, τεχνική και τεχνοτροπική πλευρά, χρονολογεί την κύρια όψη της μεταξύ των μέσων περίπου του έως και το τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα.

Τσιλιπάκου Αγαθονίκη

***Άγνωστα έργα του ζωγράφου του Αγίου Νικολάου Γούρνας Βέροιας
(1638/9) και του κύκλου του***

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως στόχο την παρουσίαση άγνωστων ζωγραφικών έργων, σχεδόν στο σύνολό τους φορητών εικόνων, που προορίζονταν κυρίως για τέμπλα ναών, τα οποία εντοπίσαμε στις Συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (14) και της μονής Βλατάδων (1). Τα έργα αυτά προσγράφουμε στο εργαστήριο των ανώνυμων ζωγράφων Α, Β και Γ του Αγίου Νικολάου Γούρνας Βέροιας, ένα εργαστήριο με προέλευση, όπως δείχνουν οι έρευνές μας, το Άγιον Όρος, γνωστό από τη δραστηριότητά του στην πόλη της Βέροιας τον 17ο αι. κατά την περίοδο αρχιερατείας του μητροπολίτη Ιωαννικίου (1638 – 1645). Τα έργα αυτά έρχονται να προστεθούν σε έναν όχι ευκαταφρόνητο αριθμό γνωστών φορητών εικόνων, ατελώς δημοσιευμένων, που δεν έχουν συνδεθεί με κάποιο ζωγράφο, και που μπορούν, κατά την άποψή μας, να αποδοθούν στο συγκεκριμένο εργαστήριο. Οι εικόνες που του αποδίδουμε συνολικά προσεγγίζουν τον αριθμό των 50 και προέρχονται από τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και το Άγιον Όρος. Τοιχογραφικό διάκοσμο εκτελούν οι ζωγράφοι του εργαστηρίου μόνο σε τρεις ναούς, αποκλειστικά στη Βέροια [Άγιο Νικόλαο Γούρνας (1638-1639), Άγιο Νικόλαο Ψαρά, Αγία Φωτίδα]. Στις εικόνες ακολουθούν, συνήθως πιστά, ως προς την εικονογραφία, τα καλύτερα έργα της κρητικής τέχνης ή συνδυάζουν εικονογραφικά θέματα ανάλογης προέλευσης, που δεν συνηθίζονται σε εικόνες σύγχρονών τους βορειοελλαδίτικων εργαστηρίων. Η προσπάθεια μίμησης των κρητικών έργων ως προς την αρμονική ένταξη των μορφών στη σύνθεση, την πραγμάτευση των αναλογιών, τους τεχνικούς τρόπους, την απόδοση της πτυχολογίας αποδεικνύεται λιγότερο

επιτυχημένη. Η διακοσμητικότητα, η χρήση των ανάγλυφων φωτοστεφάνων και της χρυσοκονδυλιάς, η ποικιλία των ζωηρών χρωμάτων, ο σκούρος προπλασμός, οι περιορισμένες φωτεινές επιφάνειες στα εξέχοντα σημεία, η απόδοση των ζωηρών στενών οφθαλμών με τις τονισμένες μαύρες κόρες και η επιμελημένη τεχνική εκτέλεση, αποτελούν χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας και του ύφους των ζωγράφων υιοθετώντας ανάλογες τάσεις που εμφανίζονται από τις αρχές του 17ου αι. στο Άγιον Όρος και θα επικρατήσουν από το β' μισό του.

Μανόπουλος Γρηγόρης

Εικόνα ένθρονης βρεφοκρατούσας με απεικόνιση αφιερωτή από την περιοχή των Ιωαννίνων (1697)

Εντοπίστηκε στην περιοχή των Ιωαννίνων εικόνα ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου με σεβίζοντες αγγέλους. Στο κάτω μέρος της εικόνας απεικονίζεται δεξιά ολόσωμος ο νεαρός αφιερωτής και αριστερά ο ομώνυμός του άγιος. Η εικόνα χρονολογείται επακριβώς στα 1697 χάρη στην αφιερωματική επιγραφή. Αν και δεν αναφέρεται ο ζωγράφος, αυτός μπορεί να ταυτιστεί με ασφάλεια. Επίσης, έχουν διασωθεί αρχειακές μαρ-τυρίες για την οικογένεια του ζωγράφου και ομώνυμα μέλη της, με βάση τα οποία θα γίνουν υποθέσεις για τις συνθήκες παραγγελίας της εικόνας.

Τσιουρή Ιωάννης

Έξι βημόθυρα στο ναό του αγίου Σπυρίδωνος στην πόλη της Κέρκυρας

Στο ναό του αγίου Σπυρίδωνα φυλάσσονται έξι βημόθυρα, τα οποία είναι ανηρτημένα στο βόρειο και νότιο τοίχο. Πρόκειται για έργα που προέρχονται από άλλους ναούς της Κέρκυρας και κατασχέθηκαν τη δεκαετία του 1920 από αρχαιοπώλη του νησιού που τα κατείχε παράνομα.

Στα συγκεκριμένα βημόθυρα, τα οποία μόλις πρόσφατα συντηρήθηκαν, εικονίζονται μάρτυρες και ιεράρχες της Εκκλησίας. Από τα έργα αυτά, ο άγιος Στέφανος χρονολογείται το 1689. Ο άγιος Κύριλλος Πατριάρχης Αλεξανδρείας αποδίδεται στον Εμμανουήλ Τζάνε, ενώ στο εργαστήριο του συγκεκριμένου ζωγράφου μπορεί να αποδοθεί και ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός. Αντίθετα, ο άγιος Σπυρίδων αποτελεί βάση επιγραφής έργο του Κωνσταντίνου Κονταρίνη. Τέλος, σε αγιογράφο επηρεασμένο από τον Κονταρίνη ανήκουν οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Διάλογος.

Τα βημόθυρα προέρχονται μεν από διαφορετικούς ναούς και εποχές, ωστόσο αποτελούν ένα σύνολο στο οποίο εντοπίζονται σημαντικοί ζωγράφοι που εργάστηκαν στην Κέρκυρα τον 17ο και 18ο αιώνα.

Γεωργακόπουλος Σ. Δημήτριος

Ταῖς ἱεραῖς χερσὶν Λουκά ... ἱστορηθεῖσαν. Ἡ παράδοση για τον Ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο εικόνων της Θεοτόκου στο έργο του Καισαρίου Δαπόντε

Τη βυζαντινή παράδοση για τον Ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο εικόνων της Θεοτόκου γνώριζε ο πολυγραφότατος σκοπελίτης μοναχός Καισάριος Δαπόντες (1714-1784) και την παρουσίασε σε εκτενή παρέκβασή του, μνημονεύοντας την ιερά Μονή Παναγίας Κύκκου της Κύπρου, στην έμμετρη *Απαρίθμησην ονομαστών ναών και μονών της Παναγίας*. Δεν παραλείπει όμως να εκφράσει τον προβληματισμό του για τον αριθμό των εικόνων που φέρονται ως ιστορηθείσες από τον Ευαγγελιστή για να καταλήξει ότι οι περισσότερες: *Δεν είναι όμως του Λουκά αλλ' είναι θυγατέρες της Κωνσταντινουπόλεως αδελφοί πατέρες*.

Στην ανακοίνωση παρατίθενται τα πορίσματα της διερεύνησης των πηγών και της αφετηρίας του προβληματισμού του πολυῖστορα μοναχού. Αφορμή για την έρευνα υπήρξε η ανεύρεση αυτογράφου κώδικα στον οποίο παραδίδεται η ανέκδοτη στο μεγαλύτερο μέρος της συλλογής στιχουργημάτων του με τίτλο *Ἀνθη Νοητά* μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η *Απαρίθμησην ονομαστών ναών και μονών της Παναγίας*.

Παπαναστασούλη Ματίνα

Εικόνες του Αγίου Δημητρίου από το Μουσείο του Nowy Sacz στην Πολωνία

Η παρούσα εργασία σκοπό έχει να παρουσιάσει πέντε εικόνες του Αγίου Δημητρίου, του 17ου και 18ου αιώνα, οι οποίες σήμερα φυλάσσονται στο εθνικό Μουσείο του Νόβι Σαντζ στην νότια Πολωνία. Οι εικόνες προέρχονται από ναούς της επαρχίας του Νόβι Σαντζ, τους περίφημους ξύλινους ναούς των Καρπαθίων, οι οποίοι αποτελούν μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς προστατευόμενα από την Unesco και αποτελούν ένα μικρό δείγμα της πληθώρας των έργων (κυρίως εικόνων και τοιχογραφιών) με παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης που συναντούμε στην περιοχή αυτή της Κεντρικής Ευρώπης και μαρτυρούν την διάδοση της λατρείας του σε αυτήν. Θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμόρφωσαν το θρησκευτικό κλίμα στους πληθυσμούς της περιοχής και να ανιχνεύσουμε τα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας και της εικονογραφίας των εξεταζόμενων έργων.

Παρχαρίδου Μαγδαληνή

Εικόνες των αρχών του 19ου αιώνα από τον ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αξιούπολη Παιονίας Κιλκίς

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται φορητές εικόνες από τον ναό του Αγίου Δημητρίου στην Αξιούπολη, οι οποίες χρονολογούνται κυρίως από επιγραφές στις αρχές του 19ου αιώνα. Πρόκειται για αξιόλογα έργα, η τέχνη των οποίων εντάσσεται στην εικονογραφική παράδοση της όψιμης μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Οι εικόνες παραβάλλονται με σύγχρονες τους από την ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας, ώστε να διαπιστωθούν τα συγγενή με αυτές έργα και τα καλλιτεχνικά ρεύματα στην περιοχή κατά τις αρχές του 19ου αιώνα.

Ζ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (α' μέρος) **7th SESSION: ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE (1st part)**

Ράπτης Θ. Κωνσταντίνος

Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α' στη Θεσσαλονίκη

Πρόσφατα η ίδρυση της πρωτοβυζαντινής βασιλικής Παναγίας Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη αναχρονολογήθηκε στην τελευταία δεκαετία του 5ου ή την πρώτη δεκαετία του 6ου αιώνα (περ. 500), την περίοδο βασιλείας του Αναστασίου Α' (491-518) και ειδικότερα τους χρόνους που ο επίσκοπος Ανδρέας (περ. 490-513) ηγείτο της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης. Με αφορμή την ως άνω πρόταση, παρουσιάζεται η αρχιτεκτονική της Αχειροποιήτου κατά τη φάση ίδρυσής της, και —με άξονα τη θέση της πόλης στο επίκεντρο των θρησκευτικών και πολιτικών ζυμώσεων της εποχής μεταξύ της αυτοκρατορικής αυλής της Κωνσταντινούπολης, στην οποία ανήκε διοικητικά, και της παπικής εκκλησίας της Ρώμης, βικαριάτο της οποίας αποτελούσε συγχρόνως η επισκοπή της - ανιχνεύονται ή επανεξετάζονται δημόσια αρχιτεκτονικά έργα, τόσο εκκλησιαστικού όσο και κοσμικού χαρακτήρα, σε διάφορα σημεία του διοικητικού και οικονομικού κέντρου της πόλης, που φαίνεται ότι υλοποιήθηκαν την ίδια - ή την αμέσως επόμενη περίοδο -, αποτελώντας πιθανώς τμήματα ενός εκτεταμένου αρχιτεκτονικού προγράμματος του Αναστασίου Α', το οποίο άλλαξε ριζικά της εικόνα της Θεσσαλονίκης, σημαδεύοντας καίρια την μετάβαση της πόλης από υστερορωμαϊκό αστικό κέντρο, με συνύπαρξη διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων, σε μια συμπαγώς χριστιανική μητρόπολη κατά το πρότυπο της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας.

Τάντσης Αναστάσιος
Οι πρώιμοι ναοί της Θεσσαλονίκης
στη μετάβασή τους στη Μέση Βυζαντινή περίοδο

Παρά τον μεγάλο αριθμό μελετών που έχουν αφιερωθεί στην Αχειροποίητο της Θεσσαλονίκης αρκετά ερωτήματα σχετικά με την ιστορία του κτηρίου, παραμένουν αναπάντητα. Η πρόσφατη διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ κατέδειξε την πολύπλοκη οικοδομική ιστορία του ναού.

Η κατάρρευση του ανώτερου τμήματος της κόγχης του ιερού και η αντικατάσταση του πεντάλοβου παραθύρου της, από ένα τριπλό άνοιγμα, με ισχυρούς πεσσούς αντί κιόνων, αποτελεί βασική ένδειξη για μια μεγαλύτερης έκτασης καταστροφή της εκκλησίας. Η ομοιομορφία πολυάριθμων δομικών στοιχείων του κτηρίου, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 7ου και 8ου αιώνα, οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο ναός ανακατασκευάστηκε την ίδια περίοδο πάνω στα θεμέλια ενός προϋπάρχοντος. Στη νέα του μορφή χρησιμοποιήθηκαν τόσο οικοδομικό υλικό όσο και αρχιτεκτονικά μέλη από το προηγούμενο κτήριο. Ο ναός απέκτησε σε αυτή τη φάση υπερώα αλλά με ανοικοδόμηση των κιονοστοιχιών του και στα δύο επίπεδα, καθώς η διατήρηση των τοξοστοιχιών και των κιόνων του ισογείου μετά από έναν ισχυρό σεισμό θα πρέπει να αποκλειστεί.

Η αναμόρφωση της Αχειροποίητου εντάσσεται σε ένα συνολικότερο φαινόμενο: η μνημειακή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη υπέστη μια συνολική αναμόρφωση στη μετάβαση από την πρώιμη στη μέση Βυζαντινή περίοδο. Ένας σεισμός πιθανώς οδήγησε σε κατάρρευση την Αχειροποίητο, τη Μεγάλη Βασιλική (Άγιο Μάρκο;) που προϋπήρχε στη θέση της Αγίας Σοφίας, το ανατολικό τμήμα της Ροτόντας καθώς και τμήματα του ναού του Αγίου Δημητρίου. Σε όλα αυτά τα κτήρια εντοπίζονται στοιχεία αναδιάρθρωσης: η Αχειροποίητος ξανακτίστηκε ως βασιλική με υπερώα, στη Ροτόντα αποκαταστάθηκε ο τρούλος και το ανατολικό παράθυρο με πεσσούς, στο δυτικό τμήμα της Μεγάλης Βασιλικής κτίστηκε η θολωτή Αγία Σοφία, ενώ ο Άγιος Δημήτριος επεκτάθηκε σημαντικά.

Κοινό στοιχείο της αναμόρφωσης των ναών της Θεσσαλονίκης αυτή την περίοδο είναι η απόδοση σε αυτούς χαρακτηριστικών από την παράδοση της ναοδομίας της Πρωτεύουσας.

Ćirić S. Jasmina
Solar disci in the architecture of byzantine Constantinople:
examples and reflections

The main aims of the paper are to offer a different approach to interpretation of the exteriority and to analyze specific positioning of solar *disci* executed in brickwork. Constantinopolitan examples offer us powerful stimulus for furthermore research of this topic (south wall of Pantepopte (?) church, Nea Moni, three solar *disci* in the focal point of the of the south church of Lips and particularly south wall of Pammakaristos parekklesion). Position of *disci* in the upper zones provides more precise conclusions about purely Divine character of the motif hidden behind 'strict'

geometrical appearance. When compared with preserved painted motives, both in illuminated manuscripts and fresco decoration, specific aspects of this motif refer not only to solar vision but also toward apocalyptic images. All mentioned examples are recognizable by their delicate architectural stimuli whose manner of execution provokes optical illusion in the eye of beholder. The paradigm behind solar motif could be traced back to the Neo-Platonist's and Plato himself, whose ideas have been adjusted by Dionysos the Areopagites, Gregory of Naziansus and Gregory of Nyssa.

Circularly materialized in brickwork, this motif depicts actually the same movement which is depicted in all circular shapes inside of the church embodiment of the Liturgy performed in the Heavens as on the Earth below. Vision of the God as sun and Light explains the reason of positioning in the upper zones of the church. That is the end of spiritual journey of believer, but this vision is vibrant and synchronous with other executed motives around solar disc. This is a visibility mentioned by Gregory of Nyssa ("God makes a believer dizzy") which will provide conclusion remarks to the function of solar *disci* on the facades of Constantinopolitan churches and its architectural echoes in Byzantine world.

Khalili Outram Iliona

Unity Within Multiplicity;

Masonry, Method, and Analogy in Byzantine Architecture.

The Byzantine world fused the Roman Empire's sense of a multi-faceted (multi-cultural) yet centralized government with the Monotheistic ideal of a society with a single divine focus and ethics. Byzantine architecture can be seen as an exoteric expression of esoteric concepts, with clear strategies which can be found repeatedly in the historical buildings. In this paper, I step outside the traditional categories of "firmitas, utilitas, venustas" and address Byzantine architecture as it communicates its monotheistic and multi-cultural concepts, by analogy. The paper is based on 25 years of personal research into masonry arts, building with groups, and on a lifelong experience and research of the Jewish, Byzantine, and Islamic Sufirites. The conclusions, as an architect and builder of masonry domes and vaults are validated in a selection of Byzantine buildings from the 5th-15th centuries. Working with the ontic rituals of Byzantium and its realization through practical masonry has been a major route into the Byzantine ecclesiastical topology for me. Selecting tangible experiences gained from the timeless art of "experienced masonry", my paper seeks these timeless themes in Byzantine architecture and religion simultaneously, asking, "Can we touch its concepts and understand in today's world?" I compare the 20th - 21st century with Byzantine architectural strategies through tangible examples. The comparison leads to a dialogue about the relevance of Byzantine architecture and arts to humanity's need today, and to suggestions for their application in the 21st century.

Μαμαλούκος Σταύρος

Η βυζαντινή ναοδομία στον Άθωνα

Οι βυζαντινές εκκλησίες που σώθηκαν ως τις μέρες μας στο Άγιον Όρος είναι σχετικά ολιγάριθμες. Αυτό οφείλεται είτε σε τυχαίες φυσικές καταστροφές είτε στην έντονη οικοδομική δραστηριότητα των επομένων αιώνων που εξαφάνισαν μεγάλο αριθμό ναών αυτής της ιδιαίτερα σημαντικής για την ιστορία της μοναστικής πολιτείας περιόδου. Σήμερα είναι γνωστοί περί τους σαράντα πέντε μόλις ναούς και διακεκριμένα προσκτίσματα ναών που μπορούν με σχετική κάποια ασφάλεια να χρονολογηθούν στη βυζαντινή περίοδο και είτε διατηρούνται σε κατάσταση που επιτρέπει, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, τη μελέτη τους είτε είναι γνωστοί από παλιές σχετικά πιστές απεικονίσεις τους. Από την εξέταση της τυπολογίας σε συνδυασμό με τη μελέτη ζητημάτων μορφολογίας και κατασκευής των βυζαντινών εκκλησιών του Αγίου Όρος προκύπτει ότι η αθωνική ναοδομία της περιόδου αυτής εντάσσεται στο γενικό πλαίσιο εκείνης της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Θράκης στην οποία και ανήκει γεωγραφικά η χερσόνησος και δεν αποτελεί κάποιο είδος τοπικής Σχολής. Σε πολλούς πρώιμους αθωνικούς ναούς (Πρωτάτο, καθολικό Μεγίστης Λαύρας, καθολικό Βοροσκόπου) διαπιστώνεται η παρουσία στοιχείων της λεγόμενης Προελλαδικής Σχολής, παραδείγματα της οποίας απαντούν στην περιοχή αυτή, όπως και σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, και της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά ανάγονται στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική παράδοση. Η υψηλών προθέσεων αθωνική ναοδομία έχει σε πολλές περιπτώσεις κωνσταντινουπολίτικο χαρακτήρα, ο οποίος είναι εμφανής τόσο στην τυπολογία όσο και στη μορφολογία και την κατασκευή των εκκλησιών. Εκτός από τις κωνσταντινουπολίτικες διαπιστώνονται κατά περιόδους στη ναοδομία του Αγίου Όρος επιδράσεις από τη Θεσσαλονίκη και τη ζώνη επιρροής της, στην οποία κατά τον 14ο αιώνα περιλαμβάνεται και η Σερβία.

Δαδάκη Σταυρούλα

Ο ναός της Αγίας Σοφίας Δράμας. Τα νέα ευρήματα

Ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι ο πιο αξιόλογος ιστάμενος βυζαντινός ναός της πόλης της Δράμας. Στη σημερινή του μορφή αποτελείται από το αρχικό βυζαντινό κτίσμα και μεταγενέστερο νάρθηκα. Ο βυζαντινός ναός ανήκει στον τύπο του τρουλαίου μετά περιστώου ναού. Με βάση τα στοιχεία της κάτοψης και την τοιχοποιία του, ο ναός χρονολογήθηκε στον 10^ο αι. Οι εργασίες που έγιναν το διάστημα 2014-2015 αποκάλυψαν την ύπαρξη μιας παλαιότερης και μεγαλύτερης βασιλικής, στο κεντρικό κλίτος της οποίας κτίστηκε ο σημερινός ναός. Στο σώμα του ναού διαπιστώθηκαν τρεις κύριες οικοδομικές και χρονολογικές φάσεις και επιμέρους τοπικές επεμβάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει ο τρούλος χωρίς την κορυφή του, τα τόξα που έφεραν τον τρούλο και μικρά τμήματα στο βόρειο και νότιο τοίχο. Τα τόξα που έφεραν τον τρούλο ήταν ελεύθερα και έφεραν τοιχογραφικό διάκοσμο στην εσωτερική επιφάνεια. Σε μια δεύτερη φάση ανήκει το υπόλοιπο σώμα του σημερινού ναού. Στη φάση αυτή κτίστηκαν τα τύμπανα των τόξων, διαμορφώθηκαν τα σφαιρικά τρίγωνα και η κυβική βάση του τρούλου με τη

στάθμη των στεγών σε επίπεδο λίγο ψηλότερο από το κατώφλι των αρχικών παραθύρων του τρούλου, η τρίπλευρη αψίδα και οι πλάγιοι τοίχοι. Η τρίτη φάση αντιστοιχεί στην ανακατασκευή του πάνω μέρους της τρίπλευρης κόγχης. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα θεωρούμε ότι ο τρούλος ανήκει σε μια πρώιμη φάση 4^{ου}-5^{ου} αι., η δεύτερη στον 10^ο αι και η τοπική επισκευή της αψίδας στον 14^ο αι.

Παπαθανασίου Ευάγγελος

Άγιος Γεώργιος (ή Παναγία) στον Στριβερό, παρά τον Άγγιστρο, Σαμοθράκης: προανασκαφική προσέγγιση

Η θέση του Αγίου Γεωργίου (ή της Παναγίας) στον Στριβερό, της Σαμοθράκης, ευρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της νήσου, το οποίο καλείται Απάνω Μεριά. Η θέση παράκειται της δεξιάς όχθης του ρέματος του Αγγίστρου, ενώ απέχει ca. 700 μ. από την ομώνυμη παραλία. Στην παραλιακή θέση Άγγιστρος εντοπίζονται ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ βασίμως πιθανολογείται η ύπαρξη ανάλογου οικισμού καθώς και μικρού λιμένος. Από τον Άγγιστρο έως τον Στριβερό η γη είναι πεδινή και γόνιμη, μοναστηριακής δε υπαγωγής έως και την απαλλοτρίωση του 1965. _Η υπό εξέταση θέση εμφανίζει την μορφή εκτεταμένου ερειπίου, τρίκλιτου σε πρώτη εκτίμηση ναού, με τρεις προεξέχουσες ημικυκλικές κόγχες στα ανατολικά, εκ των οποίων η κεντρική είναι η μεγαλύτερη. Κατά τις διαστάσεις της, πρόκειται για μία θέση ναϊκού ερειπίου από τις μεγαλύτερες στο νησί. Εντοπίζονται μάλλον δύο φάσεις. Ενδεχόμενοι κίονες, σε περίπτωση υπάρξεως κιονοστοιχιών, έχουν ήδη συλληθεί. Διάσπαρτα υπήρχαν στην θέση, έως πρόσφατα, θραύσματα μαρμάρινων πλακών θωρακίων, ή τοιχοβατών, τα οποία ανήκουν στο μαρμάρινο τέμπλο του ναού, 10ου-11ου αιώνας. Τα αρχιτεκτονικά μέλη είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Το δάπεδο ήταν μαρμαροστρωμένο. Ο ναός διέθετε ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά και κλίμακα ανόδου σε αυτόν. Παρακείμενα λείψανα προβιομηχανικών εγκαταστάσεων δημιουργούν την εντύπωση μικρού αγροτικού μονυδρίου-μετοχίου. Η κυρίαρχη μονή αναζητητέα στην θρακική περαία. Επιχειρείται η τεκμηρίωση της θέσεως, η ένταξή της στο συνολικό μεσαιωνικό πολιτιστικό απόθεμα της νήσου, η σχεδίαση της κατόψεως και η σχεδιαστική μερικώς ανασύσταση του τέμπλου.

Γεωργιάδου Σοφία

Ο ναός του Αγ. Νικολάου στο Μεσοπόταμον: Αρχιτεκτονική και χορηγία

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμον (Mesopotam, σημ. Αλβανία) κατέχει μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής λόγω του ιδιαίτερου σχεδίου του αλλά και των δυτικότερων αναγλύφων στις όψεις του. Ο ναός έχει ανακατασκευαστεί μερικώς στη μεταβυζαντινή περίοδο-εξαιτίας δύο διαδοχικών καταρρεύσεων τμημάτων του, τον 18ο και 19ο αιώνα. Κατά την επικρατούσα άποψη, η σημερινή μορφή του διατηρεί σε γενικές γραμμές τον αρχικό βυζαντινό σχεδιασμό. Καθώς η άποψη αυτή βασίζεται σε μια σειρά παραδοχών που θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν, στην παρούσα εργασία

επιχειρείται ο επαναπροσδιορισμός των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων του ναού της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Εξίσου σημαντικό ερώτημα αποτελεί η χρονολόγηση των βυζαντινών φάσεων του ναού. Η ανέγερσή του τοποθετείται από το σύνολο των μελετητών στον 13ο αιώνα αλλά σε διαφορετικές χρονικές περιόδους-από τις αρχές έως τα τέλη του αιώνα. Η επανεξέταση των σχετικών επιχειρημάτων έχει μεγάλο ενδιαφέρον τόσο για την τεκμηρίωση της σχετικής χρονολογίας όσο και από άποψη μεθοδολογίας. Άμεσα συνυφασμένο με τα δύο προηγούμενα, είναι το ζήτημα της προέλευσης της χορηγίας για την ανέγερσή του. Επί του θέματος έχουν διατυπωθεί διαμετρικά αντίθετες υποθέσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε την παλαιότερη άποψη κατά την οποία ο ναός συνδέεται με τον Κάρολο τον Ανδεγαυό (Charles d'Anjou) και την επικυριαρχία του στην περιοχή (από το 1272 έως το 1285), ενώ κατά μία πρόσφατη άποψη η ανέγερση του ναού κατά το έτος 1224/5 συνδέεται με την προσπάθεια συμφιλίωσης του εξόριστου στη Νίκαια Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδας.

Παρά τις διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμον αποτελεί μια εξαιρετική πηγή πληροφοριών για τον 13ο αιώνα. Η ένταξή του σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς η ευρύτερη περιοχή αποτέλεσε πεδίο πολιτικών, στρατιωτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε Βυζαντινούς, Ηπειρώτες, Hohenstaufen και Ανδεγαυούς.

Η΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (β΄ μέρος) **8th SESSION: ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE (2st part)**

Μέξια Αγγελική

Διαφράγματα ανοιγμάτων στους βυζαντινούς ναούς της Μάνης

Ευδιάκριτο σύνολο μεταξύ των αρχιτεκτονικών γλυπτών στη ναοδομία της χερσονήσου της Μάνης συνιστούν τα σταθερά μαρμάρινα διαφράγματα τοποθετημένα στα μονόλοβα ή δίλοβα παράθυρα, αλλά και στα τύμπανα των ανακουφιστικών τόξων των θυρών των υψηλών προθέσεων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της περιοχής (Αι-Στράτηγος Μπουλαριών, Άγιοι Θεόδωροι Βάμβακας, Ταξιάρχης Χαρούδας, Άγιος Νικόλαος Οχιάς, Αγία Βαρβάρα Ερήμου, Επισκοπή στον οικισμό Άγιος Γεώργιος, Αγήτρια κοντά στην Αγία Κυριακή, Άγιος Πέτρος Μεγάλης Καστάνιας, Μεταμόρφωση Νομιστή, Άγιος Ιωάννης Κέριας). Στον τύπο της διαφώτιστης πλάκας με ανάγλυφη διακόσμηση και ενίοτε κυκλικές οπές, συμβάλλουν ουσιαστικά στην ανάδειξη των ανοιγμάτων και συνολικότερα των όψεων, επαυξάνοντας το μορφολογικό ενδιαφέρον και την ποικιλία, με σημαίνοντα παράλληλα ρόλο στη διαχείριση του φυσικού φωτισμού στο εσωτερικό των εκκλησιών και κατ' επέκταση στην αίσθηση του λειτουργικού χώρου.

Ο διάκοσμος των διαφραγμάτων δεν διαφοροποιείται από το προσφιλές θεματολόγιο της μανιάτικης γλυπτικής και περιλαμβάνει σταυρούς διαφόρων τύπων, σε ελεύθερο κάμπο ή εντός κύκλων, φυτικά γραμμικά κοσμήματα σε μεγάλη ποικιλία, ελικοειδείς βλαστούς με ημιανθέμια ή κληματίδες με σταφύλια και αμπελόφυλλα, ζεύγη βλαστών που σχηματίζουν ελλειψοειδή διάχωρα, γεωμετρικά κοσμήματα, όπως αλυσιδωτούς ή εφαπτόμενους κύκλους, σηρικούς τροχούς που περικλείουν ανθέμια, αστεροειδή, πυροστρόβιλους, ρόδακες, τετράγωνα διάχωρα με χιαστό, απεικονίσεις ζώων, κυρίως πτηνών, μεμονωμένων, εντός γεωμετρικών σχημάτων ή εραλδικών εκατέρωθεν σταυρού. Επιφορτισμένη με ιδιαίτερο συμβολικό νόημα φαίνεται η επιλογή ευάριθμων θεμάτων, όπως της απεικόνισης φωτοστεφανωμένου αετού σε διαφράγματα του Αγίου Νικολάου Οχιάς και του Ταξιάρχη Χαρούδας, όπου μάλιστα επάνω από το φωτοστέφανο υψώνεται σταυρός. Η απόδοση του διακόσμου, σε χαμηλό ανάγλυφο ή σε επιπεδόγλυφη τεχνική, ακολουθεί τη μεσοβυζαντινή παράδοση της μανιάτικης γλυπτικής.

Συνολικά, η σειρά των μαρμάρινων διαφραγμάτων με περίτεχνο ανάγλυφο διάκοσμο στους βυζαντινούς ναούς της Μάνης αποτελεί μία ακόμη εκδήλωση της ιδιαίτερης καλαισθησίας των κτητόρων και δωρητών, των μορφολογικών αναζητήσεων και της δημιουργικότητας των τοπικών οικοδομικών συνεργείων, αλλά και της δεξιοτεχνίας των μαρμαρογλυπτών.

Ριτζούλη Αικατερίνη

Η ναοδομία της περιόδου 16ου - 18ου αιώνα στη Σαντορίνη

Η εργασία πραγματεύεται τους ναούς στο νησί της Σαντορίνης, καθολικούς και ορθόδοξους, από την κατάλυση της φραγκικής κυριαρχίας από τους Οθωμανούς το 1537, μέχρι και την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774, η οποία σήμανε την αλλαγή της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής κατάστασης στο Αιγαίο. Μέσα από τη μελέτη ιστορικών πηγών, από αυτοψίες που διενεργήθηκαν στο νησί της Σαντορίνης και από την ευρύτερη βιβλιογραφία, καταγράφεται η τυπολογία, η μορφολογία και η οικοδομική τέχνη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του νησιού της προαναφερθείσας περιόδου.

Πάλλη Αγγελική

Ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Άνω Σκοτίνα Πιερίας, Σχεδιασμός, κατασκευή και τρόποι δομής

Αντικείμενο της ανακοίνωσης θα αποτελέσει ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου που βρίσκεται στην Άνω Σκοτίνα Πιερίας, στον Κάτω Όλυμπο. Κατασκευασμένος σε περίοπτη θέση, στο κέντρο του ορεινού οικισμού, στους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους (1862), ο επιβλητικός ναός Κοιμήσεως της

Θεοτόκου αποτελούσε τον ενοριακό ναό του οικισμού. Το μνημείο δεν έχει μελετηθεί έως σήμερα. Πρόκειται για ένα ναό επιφανούς δωρητή που διασώζει αρκετά αυθεντικά στοιχεία και προσφέρεται για την μελέτη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στους ορεινούς οικισμούς της Πιερίας τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε στο σχεδιασμό του ναού και κυρίως στην κατασκευή και στους τρόπους δομής. Η μελέτη της οικοδομικής του ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς το μνημείο δεν έχει δεχθεί πολλές νεώτερες επεμβάσεις με αποτέλεσμα να διατηρεί τα αυθεντικά υλικά και τρόπους δομής, τα οποία είναι ορατά ή/και αναγνώσιμα. Επιπροσθέτως, από τη μελέτη του αποκαλύφθηκαν νεότερα στοιχεία για τη θεμελίωση και τη χρήση του ξύλου στα μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά κτίρια.

Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με την προσεκτική μελέτη των υπόλοιπων δεδομένων μας βοηθούν στην ανίχνευση και κατανόηση του επιπέδου σχεδιασμού και τεχνογνωσίας τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο στους ορεινούς οικισμούς της Πιερίας και στη διατύπωση κάποιων πρώτων σχετικών συμπερασμάτων. Κατά αυτό τον τρόπο θεωρούμε ότι συμβάλλουμε στην μελέτη της εξέλιξης της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής στον βορειοελλαδικό χώρο.

Μεσσής Βασίλης

Παναγιά και Bogorodica. Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λειβαδάκι (Λιβαδίτσα) Δράμας, από το 1870 στο 2017. Τέχνη, ιστορία και πάσχοντα κτίρια.

Στο σχεδόν πλήρως εγκαταλελειμμένο σήμερα οικισμό του Λειβαδακίου (Λιβαδίτσα), 14 χιλ. ανατολικά του Κάτω Νευροκοπίου, διασώζεται ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ο ναός, κτίσμα του 1870, εντάσσεται στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Φέρει γυναικωνίτη σε όροφο που εδράζεται στο δυτικό ζεύγος στηριγμάτων, ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς εξωτερικά προσκολλάται καμπαναριό, κτίσμα του 1899.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λειβαδάκι παρουσιάζει σημαντικότητα ενδιαφέρον, που αφορά επιμέρους αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, τον ξυλόγλυπτο διάκοσμό της, που διατηρείται αλώβητος ακόμη στο σύνολό του, και τις ελάχιστες διασωθείσες τοιχογραφίες, από την αρχικώς κατάγραφή εσωτερικά εκκλησία.

Στην ανακοίνωσή θα παρουσιαστεί η αρχιτεκτονική ιστορία του κτίσματος, εντασσόμενη στα ναοδομικά του συγκεκριμένου τόπου και εποχής. Συγχρόνως, θα γίνει αναφορά στα της ζωγραφικής και ξυλογλυπτικής του ναού και θα επιχειρηθεί η προβολή στοιχείων σύνδεσής τους με σχετικές "σχολές" και δημιουργούς που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας και της νότιας Βουλγαρίας κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψιν ότι η περίοδος κατασκευής του ναού -τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα- συμπίπτει με την έναρξη και πρώτη εμφάνιση του μακεδονικού

ζητήματος στην περιοχή, θα αναφερθούμε στις ευρύτερες συνθήκες που καθιστούσαν την Λιβαδίτσα *φανατικότατον και επάρατον χωρίον* -όπως το χαρακτηρίζει ο τότε Μητροπολίτης Νευροκοπίου Θεοδώρητος - και το ναό του οικισμού ένα από τα πνευματικά προπύργια του Βουλγαρισμού στην περιοχή.

Τέλος, τοποθετώντας το ναό σε μια συγκεκριμένη και ατυχή κατηγορία βορειοελλαδικών μνημείων, και τροφοδοτώντας τη σχετική συζήτηση, θα κάνουμε λόγο για τους κινδύνους που απείλησαν τον ναό στο πρόσφατο παρελθόν και για τους ποικίλους κινδύνους που τον απειλούν και σήμερα.

Αγγελούδη-Ζαρκάδα Σαπφώ

Ναός του Αποστόλου Παύλου στην Καβάλα

Ο ναός είναι τρίκλιτη δισυστάτη σταυροειδής τρουλαία Βασιλική με τρίλοβη στοά, υπερκείμενο πίοσχημο γυναικωνίτη, δύο κωδωνοστάσια και προσκτίσματα. Θεμελιώθηκε το 1905 επί μητροπολίτη Ξάνθης και Περιθεωρίου Ιωακείμ Σγουρού και εγκαινιάστηκε στις 23/05/1926 επί μητροπολίτη Καβάλας Χρυσοστόμου, δεκατρία χρόνια μετά την απελευθέρωση της Καβάλας από τους Βουλγάρους.

Αρχιτέκτων ήταν ο Κωνσταντινουπολίτης Περικλής Φωτιάδης (1859-1959), ο οποίος το 1894 κέρδισε το βραβείο στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για την οικοδόμηση της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Πρότυπο του ναού υπήρξε η Αγία Ειρήνη, ο δεύτερος σε μέγεθος και σπουδαιότητα ναός της γενέτειρας του Φωτιάδη, όχι μόνο ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο αλλά και ως προς τα επί μέρους αρχιτεκτονικά του στοιχεία.

Ακριβοπούλου Σοφία

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης από τον 19^ο αι. στον 20^ό αιώνα

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης γίνεται γνωστή το 1864, με τη δημοσίευση του βιβλίου *Byzantine Architecture* των Texier και Pullan. Μετά την πυρκαγιά του 1890 γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής, καθώς μέσα σε μια δεκαετία δημοσιεύονται οι μελέτες των Mordtmann, Laurent, Kurth, Smirnov, Redin, Παπαγεωργίου και Strzygowski. Στις αρχές του 20ου αιώνα μπαίνει σε προτεραιότητα αποκατάστασης, με ευθύνη του Καρόλου Ντηλ. Με όριο την επίσκεψη του Mehmed V Resad το 1911 στη Θεσσαλονίκη, αποκαθίστανται συνολικά τόσο το κτίριο όσο και ο περιβάλλων χώρος.

Το έργο που παραδίδεται είναι ολοκληρωμένο και στο πνεύμα της εποχής: το κτίριο ανακαινίστηκε σε στυλ νεοβυζαντινό, η στοά και το πρόπυλο της αυλής σε νεοοθωμανικό, ενώ ο πυργίσκος στην βορειοδυτική γωνία απέκτησε κρεμυδόσχημο τρούλο. Το εσωτερικό επενδύθηκε με ανεικονική, νεοβυζαντινή τοιχογράφηση. Στην αυλή έγιναν φυτεύσεις ευρωπαϊκού αστικού τύπου, στο κέντρο τοποθετήθηκε ένα οθωμανικό σιντριβάνι, ενώ η καγκελόπορτα του οθωμανικού προπύλου της αυλής αποτελεί ακόμη ένα σπάνιο δείγμα του αρ νουβώ στη Θεσσαλονίκη.

Το έργο ήρθε αμέσως αντιμέτωπο με την ιστορία. Μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1912, έγινε η αντικατάσταση του προπύλου της αυλής με το σημερινό νεοβυζαντινό. Ως το 1925 κατεδαφίστηκε ο μιναρές ενώ την επόμενη δεκαετία ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα. Μεταπολεμικά καθαιρέθηκαν και οι τελευταίες οθωμανικές επεμβάσεις. Οι εργασίες αποκατάστασης κελύφους και διακόσμου, που επιβλήθηκαν από το σεισμό του 1978, οδήγησαν τόσο στη διασαφήνιση της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου όσο και στη σημερινή μορφή του.

Ο περιβάλλων χώρος ακολούθησε ανάλογη πορεία. Η ανακαίνιση ξεκίνησε από τα ανατολικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σχεδόν αμέσως όμως η μελέτη αντικαταστάθηκε με άλλη, ενώ λίγο αργότερα ήρθαν οι εκβιαστικές επεμβάσεις των σεισμών. Η τελική επανασχεδίαση του χώρου, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, δεν κατάφερε ούτε να επαναφέρει τη χαμένη ενότητα ούτε να επιβληθεί.

Η πρώτη διαπίστωση που προκύπτει από την καταγραφή των επεμβάσεων είναι ότι δεν ακολούθησαν τις ανάγκες του μνημείου όσο τις ιστορικές συνθήκες. Τα συμπεράσματα παραμένουν ανοιχτά.

**Θ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΚΟΣΜΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ-
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ (α΄ μέρος)**

**9th SESSION: SECULAR ARCHITECTURE - FORTIFICATIONS –
URBAN PLANNING (1st part)**

Toivanen–Kola Hanna-Riitta

***The Roman limes and the architectural influence of Constantinople
in Early Byzantine Syria***

The influence of the Byzantine capital can be seen in the architecture of various military strongholds and Late Antique cities built or rebuilt during the reign of the emperors Anastasios I and Justinian I. Examples have been found e.g. in Zenobia (Halabiya), Sergiopolis (Resafa) and Qasr-Ibn-Wardan.

Κούσουλα Δ. Αικατερίνη, Γουϊδής Χαρίλαος

Κυκλικά κτίσματα της αρχαίας Θεσσαλονίκης: μία πρώτη προσέγγιση

Η επιλογή του κυκλικού σχήματος για οικοδομήματα, από την απώτατη ακόμη αρχαιότητα, διαπιστωμένα συνοδεύονταν από πλείστους συμβολισμούς και ιδεολογικές εμπορτίσεις. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, περισσότερους από δεκαέξι αιώνες μετά την ανοικοδόμησή του, ένα κυκλικό κτήριο, η επονομαζόμενη Ροτόντα, εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για την επιστημονική έρευνα ως προς την ερμηνεία της, καθώς

μυστήριο καλύπτει εν πολλοίς την αρχική της χρήση και την πρώιμη ιστορία της. Παρά τον κατακερματισμό έως εξάλειψης του αρχαίου πολεοδομικού ιστού εντός του οποίου το κτίριο αρχικά εντασσόταν, η Ροτόντα εξακολουθεί να δεσπόζει και να νοηματοδοτεί και σήμερα την ευρύτερή της περιοχή. Ωστόσο, στην μακρά διάρκεια ζωής της Θεσσαλονίκης αποδεικνύεται ότι η Ροτόντα, αν και το μόνο σήμερα υφιστάμενο, δεν ήταν και το μοναδικό κυκλικό κτήριο της πόλης. Η αρχαιολογική ανασκαφική έρευνα έχει αποκαλύψει, αποσπασματικά κατά κανόνα λόγω του σωστικού της χαρακτήρα, και άλλα κυκλικά οικοδομήματα, για τα οποία τα ανασκαφικά στοιχεία και οι πληροφορίες μας εν γένει είναι λίγες και συχνά αντικρουόμενες, αφού, παρά τον εκ φύσεως ιδιαίτερο χαρακτήρα των κτιρίων αυτών και το διαπιστωμένο μεγάλο μέγεθος τους, δεν έχουν έως τώρα εξετασθεί συνολικά, σε σχέση με τον αρχαίο πολεοδομικό ιστό. Στον παρόν πόνημα επιχειρείται για πρώτη φορά η συγκέντρωση του σχετικού υλικού με την προσκόμιση κάθε δυνατού σχετικού στοιχείου, με στόχο να επιχειρηθεί η ανίχνευση της θέσης και του ρόλου που τα κυκλικά κτίσματα επείχαν στη Θεσσαλονίκη του τέλους της αρχαιότητας και των παλαιοχριστιανικών χρόνων, εποχή ιδιαίτερης ακμής της πόλης.

Τσαμίσης Χρήστος

Πομπικές τελετές στην περιοχή του αρχαίου λιμένα Θεσσαλονίκης: η διαχρονική τους σημασία στη διαμόρφωση και μετεξέλιξη του αστικού χώρου.

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να εξετάσει τον ρόλο που έπαιξαν καθορισμένες πομπικές τελετές στη διαμόρφωση και τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου στην περιοχή του αρχαίου λιμένα Θεσσαλονίκης. Σε δεύτερο επίπεδο, αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο το διαμορφούμενο αστικό τοπίο επέδρασε, εν συνεχεία, στην εξέλιξη των επισήμων λατρευτικών τυπικών, προπαγανδίζοντας την κυριαρχία του εκάστοτε ηγεμόνα και των εκάστοτε κέντρων εξουσίας: αρχικά της μακεδονικής Πέλλας, κατόπιν της ρεπουμπλικανής και αυτοκρατορικής Ρώμης, και μετέπειτα της αυτοκρατορικής Κωνσταντινούπολης, αστικά κέντρα τα οποία ήλεγχαν κατά καιρούς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

Περαιτέρω, με βάση νέα αρχαιολογικά δεδομένα και μέσα από μία διαφορετική ανάγνωση των υφιστάμενων Μνημείων του δυτικού τμήματος της αρχαίας πόλης, θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθεί ο διττός και αλληλένδετος, εμπορικός & λατρευτικός, χαρακτήρας της περιοχής. Άλλωστε, σε διαχρονικό επίπεδο, ο κάθετος άξονας, που ταυτίζεται με τις σημερινές οδούς *Λέοντος Σοφού* - *Αντιγονιδών* - *Σούτσου*, αποτελούσε ανέκαθεν το σημείο αναφοράς, όπου ανεγείρονταν τα κυριότερα προπαγανδιστικά Μνημεία της πόλης, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος *cardo* συνιστούσε την εκ θαλάσσης είσοδο, έχοντας ως αφετηρία το κεντρικό τμήμα της αρχαίας αποβάθρας και καταλήγοντας στην περιοχή των Ιερών.

Λειβαδιώτη Μαρίνα

Οι προς θάλασσαν πύλες της Θεσσαλονίκης

Ένα από τα ζητήματα που απασχολεί την έρευνα σχετικά με την τοπογραφία του παραθαλάσσιου τμήματος της Θεσσαλονίκης είναι ο αριθμός και η θέση των πυλών που ανοίγονταν στη θάλασσα οχύρωση. Δυστυχώς, μέχρι σήμερα ελάχιστα είναι τα αρχαιολογικά δεδομένα που θα μπορούσαν να δώσουν κάποιες απαντήσεις, ενώ οι πηγές δεν δίνουν σαφείς πληροφορίες. Παρά ταύτα, η γειτνίαση και η επαφή της Θεσσαλονίκης με τη θάλασσα αποτέλεσε μία από της σημαντικότερες γενεσιουργούς αιτίες της ίδρυσης της και έπαιξε σημαντικό ρόλο σε ολόκληρη τη μακραίωνη ιστορία της, είτε με θετικά, είτε όμως κάποιες φορές ακόμα και με ολέθρια αποτελέσματα για αυτήν. Παρόλα αυτά, η σχέση της πόλης με τη θάλασσα περνάει μέσα από τις θαλάσσιες πύλες. Η Θεσσαλονίκη μέχρι τον 18ο αι. ήταν μία περιτειχισμένη πόλη που η επαφή των κατοίκων της με τον εκτός των τειχών κόσμο γινόταν μόνο μέσω καλά οχυρωμένων και ελεγχόμενων πυλών. Το ίδιο συνέβαινε και προς την πλευρά της θάλασσας. Επομένως για την κατανόηση αυτής της καταλυτικής σχέσης πόλης - λιμανιού - θάλασσας η μελέτη των παράκτιων πυλών είναι επιβεβλημένη.

Η ανακοίνωση βασίζεται σε μέρος της μεταπτυχιακής μου εργασίας με θέμα Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης από την ίδρυση της πόλης μέχρι την κατάληψη της από τους Τούρκους το 1430 που είχα την τιμή να εκπονήσω με επιβλέποντα καθηγητή τον κύριο Γ. Βελένη. Μέσω της σύνθεσης και της αντιπαραβολής των στοιχείων που παρουσιάστηκαν στην εργασία το 2009 με τα δεδομένα που προέκυψαν έκτοτε, είτε βιβλιογραφικά είτε ανασκαφικά, η ανακοίνωση έχει ως στόχο τη συγκέντρωση των μέχρι τώρα διαθέσιμων δεδομένων και την ανάδειξη των προβληματισμών που προκύπτουν κατά τη μελέτη τους. Σκοπός είναι η αναζωπύρωση της συζήτησης γύρω από ένα τόσο νευραλγικό για την πόλη χώρο, όπως είναι η παράκτια ζώνη της.

Τάνου Σαπφώ

Συμπληρωματικά στοιχεία για το ρωμαϊκό τείχος της Θεσσαλονίκης, ανασκαφή οδού Ευρυμέδοντος 3

Στη Θεσσαλονίκη, στο βόρειο τείχος της οχύρωσης στο σημείο που διαμορφώνεται γωνία και συνεχίζει κατακόρυφα για να καταλήξει στο πύργο του Μανουήλ, σε επαφή με την εσωτερική παρειά του περιβόλου βρίσκεται το οικόπεδο της οδού Ευρυμέδοντος 3, όπου έλαβε χώρα ανασκαφική έρευνα διάρκειας ενός μήνα, με υπεύθυνη αρχαιολόγο την Ευτ. Μαρκή και ανασκαφέα την υποφαινόμενη. Κατά τη διάρκεια της σύντομης ανασκαφής ήλθαν στο φως τρεις εφαιπτόμενοι μεταξύ τους τοίχοι συνολικού πλάτους 3,95μ., με κατεύθυνση Ανατολή-Δύση που εδράζονταν στο φυσικό βράχο και η δυτική συνέχειά τους συναντούσε τον οχυρωματικό περίβολο. Ο βορειότερος τοίχος διατηρούνταν σε μήκος 19μ. και είχε πλάτος 1,30μ. Η τοιχοποιία του αποτελούνταν από αργούς σχιστόλιθους συναρμωσμένους με

ασβεστοκονίαμα ενισχυμένο με τρίμματα πλίνθων. Η εξωτερική πλευρά ήταν επιχρισμένη με ροδαλό ασβεστοκονίαμα. Ο μεσαίος τοίχος σωζόταν σε μήκος 15,35μ. και είχε πλάτος 1,50μ. Σχιστόλιθοι με υποκίτρινο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό αποτελούσαν την τοιχοποιία του. Η συνέχεια του τοίχου προς δυτικά και ως εκ τούτου η πιθανή επαφή του ή συναρμογή του με τα τείχη αποδεικνύεται από τα ίχνη της τοιχοποιίας του στη δυτική παρειά του οικοπέδου. Ο νοτιότερος τοίχος εφάπτονταν στη νότια παρειά του μεσαίου τοίχου. Διατηρούνταν σε μήκος 14μ. και είχε πλάτος 1,10μ.-1,20μ. Η τοιχοποιία του αποτελούνταν από αργούς σχιστόλιθους δεμένους με λευκό ασβεστοκονίαμα.

Η θέση των τριών εφαπτόμενων τοίχων και η σχέση τους με τα τείχη, τα τρία είδη της τοιχοποιίας που συναντούν παράλληλά τους στις διάφορες χρονολογικές φάσεις του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης, η συνάλληλη διάταξή τους, το συνολικό πλάτος τους και τα επιμέρους μετρικά τους στοιχεία εγείρουν σοβαρές υποψίες για την οχυρωματική χρήση τους.

Η θέση των τοίχων βρίσκεται ακριβώς στον άξονα της προτεινόμενης από τον Καθηγητή Γ. Βελένη πορείας του ρωμαϊκού τείχους που παρεκκλίνει από τη βόρεια πορεία του λίγο πριν την πύλη Εσκή Ντελίκ για να κατηφορίσει προς τη θάλασσα παράλληλα προς την οδό Ηρακλείδου.

Βασιλειάδου Στυλιανή, Κωνσταντινίδου Κρινώ, Τζεβρένη Σταυρούλα Από τον *Decumanus Maximus* στη Λεωφόρο: πολεοδομικοί μετασχηματισμοί στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη

Πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης έδωσαν νέα στοιχεία για την οργάνωση της κεντρικής οδικής αρτηρίας που διέτρεχε το περιτειχισμένο τμήμα της πόλης στον άξονα Α-Δ. Ο δρόμος μεταξύ της Χρυσής και της Πύλης της Καλαμαριάς στον 4ο αι. αποκτά μνημειακή μορφή: στρώνεται με μαρμάρινες πλάκες και πλαισιώνεται με κιονοστοιχίες και στοές. Στα τέλη του 5ου αι. διευρύνεται το πλάτος του δρόμου και επιστρώνεται με πλάκες μεταμορφωμένου πετρώματος. Τον 6ο αι. ένα νέο πολεοδομικό πρόγραμμα υλοποιείται, όταν ανοίγονται διευρυμένες ορθογώνιες, ημικυκλικές - σιγμοειδείς ή οβάλ πλατείες, στραμμένες προς τον κεντρικό δρόμο ή τις *cardines*. Για την κατασκευή τους ισοπεδώνονται τα παλαιότερα κτήρια με τα μωσαϊκά δάπεδα της ύστερης αρχαιότητας. Οι μνημειακές αυτές διαμορφώσεις του δημόσιου χώρου πλήττονται από τους σεισμούς της μεταβατικής περιόδου, επισκευάζονται σημειακά και φαίνεται ότι επιβιώνουν. Στα χρόνια που ακολουθούν η πλακόστρωτη οδός σταδιακά εξαφανίζεται κάτω από τα χαλικοστρώτα και χωμάτινα καταστρώματα. Εκατέρωθεν του δρόμου, ήδη από τον 9ο αι., πάνω στα ερείπια της πλατείας και των δημόσιων οικοδομημάτων κτίζονται καταστήματα και εργαστήρια, καταδεικνύοντας λειτουργία οργανωμένης αγοράς με βιοτεχνική παραγωγή και πώληση κυρίως έργων μικροτεχνίας.

Αρβανιτίδου Ιωάννα
From the Roman to the Byzantine baths
in Provincia Macedonia Prima et Secunda

The bath philosophy started in ancient Greece and was spread worldwide through the Roman Empire. In the Byzantine period the bath habit was likewise widespread and the baths retained their central position, also after Christianity had become the official religion.

More than a hundred Roman and Byzantine bath complexes have been excavated in the region than in the 6th century constituted *Provincia Macedonia A*. The geographical distribution in the province shows a slight decrease of bath facilities, from the Roman to the Byzantine era.

The prevalence of Christianity made even more necessary the change of the bath habits in the Byzantine Empire. The believers' thinking was influenced by the ethical principles of the new religion and resulted in the modification of the usage of public baths and, after the 4th c. AD, the gradual increase in the use of individual bathtubs.

The lack of money, space and the decreasing need for public baths led to smaller and simpler constructions. The baths of the eastern provinces, in which *Provincia Macedonia A* is included, are compact and contains only the necessary chambers. The two main hot chambers, *tepidarium* and *caldarium*, exist in all small or bigger bath complexes. In contrast, there is no clear view about the cold chamber of the facilities.

In the west provinces, *frigidarium* fell gradually into disuse after the 4th c and seems that the new trend of limiting the cold chamber is also applied gradually in *Provincia Macedonia A*. Thus, while *frigidarium* is undoubtedly present in the Roman constructions, is not found in subsequent buildings.

Σδρόλια Σταυρούλα
Κατοικία της εποχής του Ιουστινιανού στο Κάστρο της Βελίκας

Πρόκειται για κτίριο διαστάσεων 12x18μ., που αποκαλύφθηκε μεταξύ των ετών 2013-2016 στο Κάστρο της Βελίκας. Βρίσκεται δίπλα στο νότιο τείχος και σε μικρή απόσταση από την κύρια πύλη, με την οποία επικοινωνεί με στενό διάδρομο. Το βασικό σχήμα του κτιρίου αποτελείται από κεντρική αίθουσα με τρεις περιμετρικές πτέρυγες και πλαισιώνεται από προθάλαμο και επιπλέον πτέρυγα στα ανατολικά, που αποτελούν προσθήκη. Το κυριότερο χαρακτηριστικό του είναι τα μεγάλα ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ της κεντρικής αίθουσας και της βόρειας και δυτικής από τις πλευρικές, τα οποία θα πρέπει να ήταν εφοδιασμένα με ξύλινα υποστηλώματα. Αυτά υποδεικνύουν τη μέριμνα για την απρόσκοπτη πρόσβαση στους χώρους αυτούς, στους οποίους βρέθηκαν αρκετά αποθηκευτικά αγγεία, αμφορείς και μεταλλικά εργαλεία και είναι φανερό ότι χρησιμοποιούνταν ως χώροι αποθήκευσης. Την ίδια χρήση είχε και το βόρειο δωμάτιο της ανατολικής πτέρυγας, στην οποία βρέθηκε τμήμα πιθεώνα στη θέση του, ενώ το νότιο

παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να διατηρεί κτιστή κρύπτη κάτω από το δάπεδο που θα πρέπει να χρησίμευε για τη φύλαξη των τιμαλφών.

Η κατοικία διέθετε όροφο, όπως φαίνεται από τα ίχνη κλίμακας στη βόρεια πτέρυγα και εκεί προσδιορίζονται οι χώροι διαμονής. Η πρόσθετη ανατολική πτέρυγα και μικρός χώρος δίπλα στον προθάλαμο στέγασαν τις βοηθητικές λειτουργίες και εκεί εντοπίσθηκαν αποχετευτικοί αγωγοί που οδηγούσαν τα νερά έξω από το τείχος.

Στην πρώτη φάση είναι πρωτεύων ο ρόλος της κεντρικής αίθουσας από την οποία οδηγείται κανείς σε όλους τους χώρους της κατοικίας. Αργότερα αποκλείεται η επικοινωνία μεταξύ δυτικού και ανατολικού τμήματος και χρησιμοποιούνται πλευρικές εισοδοί για το καθένα από αυτά. Και οι δύο φάσεις χρονολογούνται στον 6ο αιώνα, ενώ η πρώτη τοποθετείται με νομισματικές μαρτυρίες στην εποχή του Ιουστινιανού.

Η κεντρική και συγχρόνως προστατευμένη θέση του κτιρίου, μεταξύ της νότιας πύλης και του πύργου της νότιας πλευράς, το οργανωμένο σχήμα και η ποικιλία των ευρημάτων υποδεικνύουν τη σημασία της παρουσιαζόμενης κατοικίας, η οποία μπορεί να συνδεθεί με την παρουσία αξιωματούχου, συγκρινόμενη με ανάλογα παραδείγματα, κυρίως από τα κάστρα της περιοχής των συνόρων στο Δούναβη.

Σκάγκου Παναγιώτα

Οικίες στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας.

Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα

Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης θα αποτελέσουν η τυπολογία και τα χαρακτηριστικά των οικιών της Άνω Πόλης Μονεμβασίας με ιδιαίτερη ανάλυση σε δύο οικίες που αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο του ενταγμένου στο ΕΣΠΑ έργου Ανάδειξη περιοχής κεντρικής πύλης και ναού Αγίας Σοφίας στην Άνω Πόλη Μονεμβασίας .

Οι δύο οικίες σώζονται σε ικανό ύψος, καθώς διατηρούν στοιχεία από τη β' και γ' στάθμη τους. Αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα οικιών της Άνω Πόλης με κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία και παρουσιάζουν ομοιότητες με σπίτια στην Κάτω Πόλη αλλά και στον Μυστρά. Στη χαμηλότερη, θολωτή, στάθμη τους διαμορφώνονταν στέρνες και αποθηκευτικοί χώροι, ενώ στους ορόφους χώροι διαμονής και βοηθητικών λειτουργιών. Με τις διερευνητικές εργασίες, στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου, αποκαλύφθηκε το συνολικό περίγραμμα τους και ήλθαν στο φως τα προσκτίσματά τους. Ο αρχικός πυρήνας τους, που μπορεί με βάση τυπολογικά χαρακτηριστικά να τοποθετηθεί στους βυζαντινούς χρόνους, απαρτίζεται από ένα επίμηκες κεντρικό κτήριο, τοποθετημένο κάθετα στην κλίση του εδάφους, με παράθυρα προσανατολισμένα προς το νότο, μικρούς αύλειους χώρους και εξωτερικές λίθινες κλίμακες για την επικοινωνία με τον όροφο. Η κάλυψη τους γινόταν με ξύλινη δίρριχτη στέγη. Στη δυτική τους πλευρά φέρουν μεταγενέστερες προσθήκες (μαγειρεία, λουτρό, αποθέτες, κ.ά), κυρίως Οθωμανικής περιόδου, για την εξυπηρέτηση των

μεταβαλλόμενων αναγκών των ενοίκων. Μικρής κλίμακας επισκευαστικές εργασίες δέχθηκαν στους νεώτερους χρόνους, πιθανότατα για τις ανάγκες στρατωνισμού της φρουράς, κατά την περίοδο του Καποδίστρια.

Παράλληλα, θα παρουσιαστούν κινητά ευρήματα (κεραμική και νομίσματα) από την περιοχή των οικιών, τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από τους βυζαντινούς έως τους νεώτερους χρόνους, επιβεβαιώνοντας τη συνεχή κατοίκηση του χώρου και χρήση των κτηρίων για μακρόχρονη περίοδο.

Σταλίδης Γεώργιος

Κάστρο Μογλενών. Νεώτερες έρευνες και παρατηρήσεις

Το κάστρο κοντά στον οικισμό της Χρυσής, της Περιφερειακής Ενότητας Πέλλας, βρίσκεται στην κορυφή ομαλού λόφου απ' όπου εποπτεύει όλη σχεδόν την πεδιάδα της Αλμωπίας. Στα δυτικά και νότια κυλά ο ποταμός Αλμωπαίος ή Μογλενίτικος, που εξασφάλιζε προστασία και υδροδότηση.

Το κάστρο έχει ταυτιστεί από την έρευνα με τα Μογλενά ή Μόγλενα, σημαντικό μεσοβυζαντινόπολισμα της περιοχής, το οποίο υπήρξε έδρα θέματος και επισκοπής. Μαζί δε με τα γειτονικά κάστρα της Νότιας (Ενωτίας), της Άρνισσας (Οστροβού), της Έδεσσας (Βοδενών), του Φυλόκαστρου αποτελούσε τμήμα του βυζαντινού οχυρωματικού δικτύου της περιοχής.

Οι αρχικές ανασκαφικές έρευνες, κατά τα έτη 1985-87, έφεραν στο φως τμήμα μεγάλης μεσοβυζαντινής βασιλικής, που ταυτίστηκε με τον επισκοπικό ναό των Μογλενών, καθώς και μικρό, κοιμητηριακό ναό στο σχήμα του ελεύθερου σταυρού, λίγο έξω από τα νότια τείχη.

Σήμερα, από το κάστρο διατηρείται κυρίως το ανατολικό και νότιο σκέλος της οχύρωσης. Καλύτερα σωζόμενο είναι το πρώτο, το οποίο διαθέτει τρεις πύργους, καθώς και ίχνος πύλης. Όσον αφορά στο νότιο σκέλος, η γενική του πορεία ήταν από παλιά ορατή, αλλά η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης και η κάλυψή του από χωμάτινους όγκους άφηνε αρκετά χάσματα και ασυνέχειες, που δυσχέραιναν την κατανόηση της χάραξής του τείχους, αλλά και τη διαμόρφωση της πύλης.

Έτσι, νεότερη ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε κατά το έτος 2016, αποκάλυψε και νέα τμήματα της οχύρωσης, που συμπληρώνουν την κάτοψη του νότιου τμήματος των τειχών, αλλά και της πύλης, και αποκαλύπτουν διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

Γιαλούρη Άννα

Το κάστρο της Σιβίστας

Το κάστρο της Σιβίστας βρίσκεται στη νησίδα του Αγίου Νικολάου στο βορειοδυτικό άκρο της Τεχνητής Λίμνης των Κρεμαστών στα όρια των Νομών Ευρυτανίας - Αιτωλοακαρνανίας. Η περιοχή που κατακλύστηκε το 1965 για να δημιουργηθεί η λίμνη ήταν μια εύφορη κοιλάδα του Άνω Αχελώου με

καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκότοπους. Ο λόφος του κάστρου βρισκόταν στο άνω άκρο της κοιλάδας στην έξοδο του φαραγγιού του Αχελώου στη δεξιά όχθη του ποταμού. Η διέλευση του Αχελώου δημιουργούσε στενές και απότομες χαράδρες που καθιστούσαν τον λόφο φύσει οχυρό με βραχώδεις και απόκρημνες πλευρές με εξαίρεση τη νοτιοανατολική που ήταν προσβάσιμη. Η τελευταία ήταν και η μοναδική που οχυρώθηκε με επάλληλα τείχη διαφορετικών χρονικών φάσεων και εποχών που κατακλύστηκαν από τα νερά της λίμνης. Ένας δεύτερος μικρός περίβολος διατηρείται στην κορυφή του λόφου. Οι οχυρώσεις στη Σιβίστα μαρτυρούν τη διαχρονική σημασία της θέσης, η οποία οφείλεται τόσο στα φυσικά πλεονεκτήματα του λόφου όσο και στη στρατηγική του σημασία, καθώς βρισκόταν πάνω σε έναν από τους οδικούς άξονες που συνέδεαν την Ευρυτανία με την Αιτωλοακαρνανία, εξασφαλίζοντας έξοδο στον Αμβρακικό κόλπο.

**Ι΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΚΟΣΜΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΟΧΥΡΩΤΙΚΗ -
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ (β΄ μέρος)
10th SESSION: SECULAR ARCHITECTURE – FORTIFICATIONS –
URBAN PLANNING (2nd part)**

Τσανανᾶ Γ. Αϊκατερίνη, Παπάγγελος Ἀθ. Ἰωακείμ
Περὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς Ἱερισσοῦ

Μὲ ἀφορμὴ τὸν ἀνασκαφικὸ ἐντοπισμὸ καὶ δεύτερης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὴν Ἱερισσό, καὶ τὴν μελέτη τῆς ὑπερκειμένης στρωματογραφίας, παρουσιάζονται σκέψεις καὶ πρῶτα συμπεράσματα γιὰ τὴν χρῆση τῶν καθαγιασμένων χώρων μέσα στὸ οἰκιστικὸ πλέγμα τῆς μεσοβυζαντινῆς πόλεως.

Παρουσιάζεται καὶ σχολιάζεται μία ἐπιγραφή - φορολογικὸς κατάλογος, καὶ τρία μολυβδόβουλλα, εὐρήματα τὰ ὅποια ταυτίζουν τὸν χώρο μὲ τὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ Κάστρου τοῦ Ἱερισσοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρτισύστατης Ἐπισκοπῆς τοῦ Ἱερισσοῦ.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν εὕρεση ἀρχαιοτήτων ἀναγομένων στοὺς Σκοτεινοὺς Χρόνους, τίθεται καὶ πάλιν τὸ ἐρώτημα: Ὑπάρχει ἢ ὄχι συνέχεια ζωῆς στὴν μεσοβυζαντινὴ Ἱερισσό;

Τσιάπαλη Μαρίζα, Ανδρούδης Πασχάλης
Ο βυζαντινὸς πύργος στα Βρασνά ν. Θεσσαλονίκης.
Αρχαιολογικά καὶ τυπολογικά δεδομένα

Ο Πύργος στα Βρασνά Ν. Θεσσαλονίκης χτίστηκε στις αρχές του 15ου αιώνα. Στη νότια πλευρά του βρίσκεται ο ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Πρόκειται γιὰ πύργο τετράγωνης κάτοψης, χτισμένο με λιθοδομή καὶ με συνδετικὸ υλικὸ ασβεστοκονίαμα. Ο ισόγειος χώρος του διατηρεῖται σε σχετικά καλὴ κατάσταση, ἐνῶ ἡ ανωδομή του παρουσιάζει ρηγματώσεις καὶ μεγάλα τμήματά της ἔχουν

καταπέσει. Η μελέτη αποσκοπεί στην αρχαιολογική τεκμηρίωση του μνημείου, στην περιγραφή της παθολογίας του και στη διατύπωση πρότασης αποκατάστασής του.

Ντέλλας Γεώργιος

Στοιχεία πολεοδομικής οργάνωσης του βυζαντινού Μυστρά

Ο Μυστράς απετέλεσε για μια μεγάλη χρονική περίοδο τον μεσαίωνα σημαντικό διοικητικό, στρατιωτικό και αστικό κέντρο της Πελοποννήσου.

Στην κορυφή του λόφου στις βορειοανατολικές πλαγιές του Ταυγέτου υψώνεται το φράγκικο κάστρο των Βιλαρδουίνων, ιδιαίτερα προστατευμένο από τα απόκρημνα βράχια και τα τείχη του, που έλεγχε το πέρασμα μεταξύ της Λακωνίας και της Μεσσηνίας, τον διπλανό Βασιλοπόταμο, παραπόταμου του Ευρώτα και την λακωνική κοιλάδα.

Η πάνω πόλη του Μυστρά, που αναπτύχθηκε γύρω από ένα φυσικό πλάτωμα κάτω από το φράγκικο φρούριο και οχυρώθηκε κατά τον 14ο-15ο αιώνα, παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών πόλεων:

α) Την κύρια Μέση οδό που ενώνει τις δύο πύλες, την ανατολική της Μονεμβασίας με τη δυτική του Ναυπλίου περνώντας από την κεντρική πλατεία τον Φόρο και τα Παλάτια των Δεσποτών. β) Κρήνες. γ) Ελικοειδείς δρομίσκους με διαβατικά. δ) Εκκλησίες και μοναστήρια ε) Αρχοντικά και σωρούς ερειπωμένων σπιτιών

Τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά των σπιτιών των δρομίσκων στα νότια του Φόρου και των Παλατιών αποτελούν οι θόλοι των ισογείων, τα διαβατικά πάνω από τους δρόμους και οι χώροι διημέρευσης, οι τρίκλινοι, στους πάνω ορόφους οδηγούν στην υπόθεση της χρήσης τους συγχρόνως ως κατοικίες και χώροι αποθηκών και εμπορίου. Δραστηριότητα φυσικά απαραίτητη στα αστικά κέντρα της εποχής. Τα διαβατικά αυτά θα χρησίμευαν προφανώς ως στοές που εξυπηρετούσαν τις ισόγειες αποθήκες και το εμπόριο. Ήταν ανάλογη χρήση με αυτή των εμβόλων των κεντρικών αστικών οδών των μεγάλων βυζαντινών πόλεων, όπως της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Βεβαίως ήταν προσαρμοσμένα στο ορεινό τοπίο με τα δρομάκια που διαμορφώθηκαν στις υψομετρικές καμπύλες του χώρου νότια των Παλατιών. Λειτουργούσαν σε συνδυασμό με τις εμπορικές δραστηριότητες της *πλατείας του Φόρου*, την περιοδική αγορά κατά τακτά διαστήματα, δραστηριότητα ανάλογη με τις σημερινές *Λαϊκές*.

Ελευθερίου Π. Ευαγγελία

Διαβάζοντας το παλίμψηστο στο Παλαιόκαστρο Γερακίου Λακωνίας

Στις νοτιοδυτικές παρυφές του όρους Πάρνωννα, σε μικρή απόσταση ανατολικά του σημερινού οικισμού του Γερακίου Λακωνίας, υψώνεται ο λόφος του *Παλαιοκάστρου* (ή *Αϊ-Γιώργη*), γνωστός στη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία για το κάστρο που ιδρύθηκε στη βόρεια κορυφή του την περίοδο της φραγκοκρατίας, καθώς και για τον οικισμό που αναπτύχθηκε και άκμασε κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή.

Κατά τις εργασίες που υλοποιήθηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας για την οργάνωση και βελτίωση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου μεταξύ των ετών 2011–2015, στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007–2013, διενεργήθηκε ανασκαφική διερεύνηση -για πρώτη φορά στο μεσαιωνικό σύνολο - σε κοσμικά κτίσματα και επιλεγμένα σημεία intramuros. Κλειστά αρχαιολογικά σύνολα απέδωσαν πλήθος ευρημάτων, αποκαλύπτοντας άγνωστα στοιχεία για τη διάρκεια ζωής και την ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση.

Ίχνη ανθρώπινης παρουσίας διαπιστώνονται τεκμηριωμένα πριν την ίδρυση του φραγκικού κάστρου, ήδη από την αρχαιότητα. Μέσα από το πρίσμα της πληροφορίας που παρέχουν τα νέα ευρήματα, μελετώνται εκ νέου τα παλαιότερα - κυρίως αρχαία και βυζαντινά αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά μαρμάρινα μέλη που εντοπίζονται στο Παλαιοκάστρο, ορισμένα σε δεύτερη χρήση στους ναούς - και επανεξετάζονται τα πορίσματα της προγενέστερης έρευνας.

Με βάση τα αποτελέσματα της μελέτης, πραγματοποιείται νέα ιστορική και αρχαιολογική ανάγνωση του χώρου. Ο λόφος του Παλαιοκάστρου μπορεί πλέον να συσχετιστεί άμεσα με την αρχαία κώμη *Γερόνθραι* και την πρωτοβυζαντινή διάδοχο της *Γερένθραι*, οι οποίες αναπτύχθηκαν στην περιοχή που καταλαμβάνει το νεώτερο Γεράκι, και αναδεικνύεται σε αρχαιολογική θέση με διαχρονική σημασία για την ιστορική τοπογραφία του νότιου Πάρνωνα.

Μανούσου - Ντέλλα Αικατερίνη

Η οχυρωμένη μεσαιωνική πόλη της Αρκαδίας / Κυπαρισσίας

Η Κυπαρισσία είναι μία διαχρονική πόλη της δυτικής ακτής της Πελοποννήσου. Ενταγμένη σε μία τοποθεσία, μεγάλης στρατηγικής σημασίας, έλεγχε το πέρασμα προς τα νότια κατά μήκος της ακτής και συγχρόνως την πρόσβαση προς την πεδιάδα της Μεσσηνίας. Χαρακτηρίζεται από το φυσικό λιμάνι της και το δυσπρόσιτο βραχώδες έδαφος, φυσικό οχυρό σημείο ύψους περίπου 150 μ. στην πλαγιά του όρους Αιγάλεω, όπου αναπτύχθηκε η αρχαία Ακρόπολη και το μεσαιωνικό Κάστρο.

Η πολεοδομική διάταξη της αρχαιότητας μετασχηματίστηκε σταδιακά στην μεσαιωνική πόλη-Κάστρο, που περιλαμβάνεται στην περιγραφή των επαρχιών και των πόλεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο κείμενο που είναι γνωστό ως Συνέκδημος του Ιεροκλέους. Η οχυρωμένη πόλη μετονομάστηκε σε Αρκαδιά μετά το μαρασμό του υστερορωμαϊκού κόσμου, πιθανότατα μετά τον 7ο-8ο αι., καθώς αποτελούσε διαχρονικά τον πιο κοντινό και πρόσφορο χώρο της Αρκαδίας προς τη Δυτική Πελοπόννησο. Η ύπαρξη ισχυρού βυζαντινού φρουρίου τεκμηριώνεται από την περιγραφή της κατάληψης της πόλης της Αρκαδίας και του οχυρού Κάστρου της το 1205, που περιλαμβάνεται στο Χρονικό του Μορέως.

Η Αρκαδιά υπήρξε προσωπικό φέουδο του Geoffrey Villehardouin και των διαδόχων του Geoffrey II και Guillaume. Αποτελέσε την 12η Βαρονία του Μορέως μέχρι το τέλος της Φράγκικης κατάληψης και κυβερνήθηκε από μία σειρά Φράγκων ηγεμόνων. Είναι σαφές ότι η τελική μορφή και διάταξη του φρουρίου, όπως έφτασε ως τις μέρες μας, έχει τα τυπικά χαρακτηριστικά των υστεροβυζαντινών φρουρίων που χαρακτηρίζουν την περίοδο της Φραγκοκρατίας τον 13ο αι. στην

Πελοπόννησο. Ως προς τη γενική του χάραξη είναι ένα ορθογώνιο ελαφρά επίμηκες οχυρό με άξονα δυτικά-ανατολικά που περιλαμβάνει δύο διαδοχικούς περιβόλους, που διαχωρίζονται με εσωτερικό διαγώνιο τείχος. Μία σειρά πύργων καλύπτουν την εσωτερική πύλη που οδηγούσε στο Castelo, της οποίας τα πενιχρά ίχνη τεκμηριώνουν την πυργοειδή διαμόρφωση που διακρίνεται στην γραφική απεικόνιση του Grimani. Η διάταξη αυτή παρουσιάζει αναλογίες με τη μορφή του φρουρίου του Βιλεαρδουίνου στον Μυστρά και αυτό ενισχύει την πιθανότητα να είχε διαμορφωθεί αρχικά ως ηγεμονικό οχυρό με χώρους κατοικίας του ηγεμόνα, ταυτόχρονα με την κυρίαρχη χρήση του ως καταφύγιο του πληθυσμού σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής.

Καρπάνου Χρύσα

Η Πάτρα μέσα από τα μάτια των περιηγητών

Η πόλη της Πάτρας, λόγω της κομβικής της θέσης ως πύλης προς τη Δύση, αποτέλεσε συχνό σταθμό των περιηγητών, με πρώτον τον Πausανία, τον 2^ο μ. Χ. αιώνα. Οι πολύτιμες περιγραφές και τα σκίτσα τους συμπληρώνουν τις υπάρχουσες ιστορικές μαρτυρίες και αποτελούν πηγή σημαντικών πληροφοριών για την εικόνα και την εξέλιξη της πόλης. Την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας, εκτός από τις εκτεταμένες αναφορές στην πόλη, εμφανίζονται και οι πρώτες λεπτομερείς απεικονίσεις της, σε γκραβούρες και χάρτες, συχνά στο πλαίσιο της αναπαράστασης ιστορικών γεγονότων, που προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για τη θέση, την έκταση και τη δομή της πόλης αλλά και για τα σημαντικά της κτίσματα.

Μελετώντας τις απεικονίσεις της εποχής, σε συσχέτισμό με σύγχρονες τους περιγραφές και αναφορές, καθώς και σε σύγκριση με μεταγενέστερες απεικονίσεις και στοιχεία από τη σημερινή πόλη, επιβεβαιώνονται οι σχετικές ιστορικές μαρτυρίες, αποκαλύπτονται νέα δεδομένα για την εξέλιξη σημαντικών κτισμάτων και εξάγονται συμπεράσματα για την οργάνωση και την έκταση της πόλης, συμπληρώνοντας τις γνώσεις μας για την ιστορία της περιοχής.

Κοτσαγεώργης Φωκίων

Συμβολή στη διαμόρφωση των πρώιμων οθωμανικών πόλεων στα νότια Βαλκάνια. Τα οθωμανικά διοικητικά κέντρα

Η μελέτη των πρώιμων οθωμανικών πόλεων έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον των ερευνητών με αυξανόμενο ρυθμό στο πρόσφατο παρελθόν. Η αναζήτηση μιας αρχετυπικής 'οθωμανικής πόλης' σε αντιδιαστολή με την 'αραβική' ή την 'ισλαμική' πόλη, έστρεψε τους ερευνητές στις περιοχές που αποτέλεσαν τις πρώτες οθωμανικές κατακτήσεις. Ο λόγος είναι απλός: στις πόλεις αυτών των περιοχών οι Οθωμανοί εφάρμοσαν την αστική πολιτική τους με τον πιο αυθεντικό τρόπο και δημιούργησαν τις πρώτες 'δικές' τους πόλεις, αφήνοντας το αποτύπωμά τους, ακόμη κι όταν οι πόλεις δεν είχαν ιδρυθεί από αυτούς. Η πρώτη οθωμανική πρωτεύουσα, η Προύσα, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών και ακολούθησε, σχετικά πρόσφατα, η δεύτερη πρωτεύουσα, η Αδριανούπολη. Η

παρούσα ανακοίνωση προσπαθεί να διερευνήσει τους άξονες της πολιτικής των Οθωμανών έναντι των πόλεων που αποτέλεσαν τα διοικητικά κέντρα τους, δηλαδή τις έδρες περιφερειών (τουρκ. σαντζάκια) σε τμήμα των νότιων Βαλκανίων. Ως υπόθεση εργασίας υποστηρίζεται ότι σ' αυτές τις σημαντικές για τους Οθωμανούς πόλεις αποτυπωνόταν σαφέστερα η ασκηθείσα πολιτική. Το προς εξέταση δείγμα αφορά τις πόλεις Αδριανούπολη, Τρίκαλα και Ιωάννινα, αφήνοντας εκτός τη Θεσσαλονίκη, η οποία αποτελεί ειδική περίπτωση. Η επιλογή οφείλεται στην πρωιμότητα της κατάκτησης αυτών των πόλεων, που συνιστά βασικό στοιχείο για να διερευνηθεί η οθωμανική πολιτική εν τη γενέσει της. Η ανακοίνωση θα προσεγγίσει συγκριτικά την εξέλιξη του οικισμένου χώρου και της κοινωνίας, περιορίζοντας χρονικά την έρευνα – όσο το επιτρέπουν οι πηγές – στους πρώτους οθωμανικούς αιώνες. Τελικός στόχος είναι να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσο αυτές οι πόλεις συνιστούν έναν τύπο οθωμανικής πόλης.

Γκαλά-Γεωργιά Έλλη

Μετασχηματισμοί του συστήματος ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική περίοδο

Στην εξέλιξη του υδροδοτικού συστήματος της Θεσσαλονίκης, από τη βυζαντινή στην οθωμανική περίοδο, εντοπίζεται ξεκάθαρη συνέχεια και κρίσιμα σημεία σύμπτωσης, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, που είναι φυσικό να υπάρχουν. Οι ομοιότητες και οι αναλογίες είναι εντυπωσιακές όχι μόνο στον γενικό σχεδιασμό, αλλά και σε λεπτομέρειες που αφορούσαν επιμέρους στοιχεία. Σε πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, με διαρκή οικιστική λειτουργία παρατηρείται συνέχεια στην οργάνωση του συστήματος υδροδότησης επειδή η λειτουργία του δεν διακόπηκε ποτέ ολοκληρωτικά. Επιπλέον, παρόλο που, όπως είναι φυσικό, το σύστημα εξελισσόταν με την πάροδο του χρόνου διατηρούσε αναλλοίωτα ορισμένα χαρακτηριστικά που υπαγορεύονταν από τις ίδιες τις αρχές λειτουργίας, τη γεωμορφολογία και την έκταση της πόλης, τη θέση των πηγών που προμήθευαν το νερό κτλ.

Ωστόσο, η οθωμανική κατάκτηση μετέβαλε βαθμιαία τον χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης επιφέροντας αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού, κοινωνικές ανακατατάξεις και σημαντικές μεταβολές στις οικονομικές και παραγωγικές συνθήκες. Για να ικανοποιηθούν οι διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες, το σύστημα υδροδότησης αναδιοργανωνόταν συνεχώς με μικρής αλλά και μεγάλης έκτασης παρεμβάσεις και μετασχηματισμούς, τόσο στα εξωτερικά υδραγωγεία, όσο και στη δομή του στο εσωτερικό της πόλης.

Γιαννάκης Ιωάννης, Σαββοπούλου Θώμη

Χώροι λατρείας και ταφικές πρακτικές στην Ίμβρο

Η στρατηγικής σημασίας θέση της Ίμβρου, στο στόμιο του Ελλησπόντου διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ιστορική πορεία του νησιού, το οποίο περιήλθε το 1923 με τη Συνθήκη της Λωζάννης στην επικράτεια της Τουρκίας.

Παρά τις καταστροφικές συνέπειες των προγραμμάτων αφελληνισμού, που εφαρμόστηκαν κατά καιρούς από τις κρατικές αρχές, δεν έχουν απαλειφθεί η αρχιτεκτονική και πολιτιστική παράδοση του νησιού, τις οποίες προσπαθούν να διατηρήσουν οι εναπομείναντες ολιγάριθμοι ελληνικής καταγωγής κάτοικοι των επτά παραδοσιακών οικισμών του. Στην Ίμβρο εκτός από την αρχιτεκτονική κληρονομιά με τούς μεταβυζαντινούς ναούς, τα ξωκλήσια και τα μετόχια, επιβιώνουν πανάρχαιες πρακτικές ταφικής λατρείας και τελετουργικών εθίμων, που συνδέονται άμεσα με τον αρχαιοελληνικό κόσμο και τον αγροτοκτηνοτροφικό χαρακτήρα του πληθυσμού.

Οι ενοριακοί ναοί κτισμένοι την περίοδο του 18^{ου} -19^{ου} αιώνα, ανήκουν στο γνωστό τύπο των τρίκλιτων ξυλόστεγων βασιλικών με νάρθηκα και γυναικωνίτη. Ιδιαιτερότητα των ναών αποτελούν οι σύμφυτες τριγωνικές αντηρίδες που ενισχύουν τις μακριές τους πλευρές καθώς και η ποικιλομορφία των μεταγενέστερων καμπαναριών, τα οποία εναρμονισμένα με τις γενικότερες απαιτήσεις της εποχής κατασκευής τους, είναι μεταλλικά ή λιθόκτιστα.

Τα ξωκλήσια που υπερβαίνουν τον αριθμό των 270, περιλαμβάνονται στα μονόχωρα ταπεινά κτίσματα, που η πολυπληθής διασπορά τους στην ύπαιθρο χώρα του νησιού αποδεικνύει την ιδιαίτερη ευσέβεια των Ιμβρίων.

Από τα τελετουργικά έθιμα ιδιαίτερα χαρακτηριστικές επιβιώσεις αποτελούν η θυσία των βοοειδών την παραμονή του 15 Αύγουστου, τα κουρμπάνια καθώς και οι προσφορές των νεκρόδειπνων στα νεκροταφεία των οικισμών. Αξιοσημείωτη επίσης ταφική πρακτική αποτελεί η εκτεταμένη χρήση σημάτων στον τύπο των αρχαίων ελληνικών επιτάφων βωμών, οι οποίοι «εκχριστιανίζονται» με τη χάραξη ή προσθήκη σταυρού στην όψη τους.

ΙΑ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΜΟΝΤΕΡΝΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ (α΄ μέρος)

11th SESSION: RESTORATION - CONTEMPORARY ARCHITECTURE (1st part)

Bilban Yalçin Asnu

Recent restorations on Byzantine buildings of Istanbul:

The case of Ayasofya Museum

The paper will focus on the recent restoration works in the Museum of Ayasofya, with an critically introduction on the other works of the Byzantine buildings of the city.

Καγιαδάκη Μαρία

***Τα μνημεία παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και το κοινό τους:
η περίπτωση των μνημείων της Θεσσαλονίκης***

Στην ανακοίνωση εξετάζεται η σχέση των μνημείων Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ουνέσκο με το κοινό που τα επισκέπτεται, όπως

αυτή αποτυπώνεται μέσα από την εμπειρία της επίσκεψης στα μνημεία της Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα στη Ροτόντα, αλλά και στο Επταπύργιο και τον Πύργο του Τριγωνίου. Για πρώτη φορά αναλύονται συστηματικά ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία, τα οποία σκιαγραφούν τα χαρακτηριστικά του κοινού που επισκέπτεται τα μνημεία Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα καταγράφονται και αναλύονται οι απόψεις των επισκεπτών σε μία προσπάθεια αξιολόγησης των προσφερόμενων υπηρεσιών και εμπειριών. Η παρουσίαση βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε πρωτογενή έρευνα της υπογράφουσας που διενεργήθηκε μέσω ερωτηματολογίου.

Τοκμακίδου Αθηνά, Καλταπανίδου Βασιλική

Η αποκατάσταση του βόρειου κεντρικού πύργου του Φρουρίου του Επταπυργίου

Η ανακοίνωση αφορά στην παρουσίαση των εργασιών αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν στον τετράπλευρο κεντρικό πύργο της βόρειας πλευράς του φρουρίου του Επταπυργίου, καθώς και των νέων δεδομένων που προέκυψαν κατά τη διάρκεια εκτέλεσής τους. Πρόκειται για εργασίες που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του συγχρηματοδοτούμενου έργου Τα τείχη της Θεσσαλονίκης: Συντήρηση, προστασία και βελτίωση της ανώτερης επιφάνειάς τους κατά την περίοδο 2010-2015.

Ο πύργος συνιστά σημαντικό οργανωτικό στοιχείο για το σύνολο του φρουρίου, το οποίο αναπτύσσεται συμμετρικά γύρω από αυτόν, και ως ακροπύργιο του φρουρίου παρείχε όχι μόνο τη δυνατότητα ελέγχου της γύρω περιοχής, αλλά και εξυπηρέτησης των αναγκών διαμονής υψηλών αξιωματούχων. Τα διαφορετικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των επιμέρους τμημάτων του μαρτυρούν πολλαπλές προσθήκες και μετατροπές από τους βυζαντινούς χρόνους έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Το κτήριο οργανώνεται σε τρία επίπεδα, το κατώτερο από τα οποία αποτελεί αυτόνομο χώρο, με είσοδο στα δυτικά και κάλυψη από ασπίδα επί λοφίων, το ανώτερο τμήμα της οποίας έχει καταρρεύσει. Τα δύο ανώτερα επίπεδα αποτελούν τετράπλευρους χώρους που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω κλιμακοστασίου, ενσωματωμένου στη δυτική τοιχοποιία. Επί σειρά ετών, μετά την καταστροφή του διαχωριστικού δαπέδου οι δύο ανώτερες στάθμες αποτέλεσαν ενιαίο χώρο. Λόγω της ανεπαρκούς συντήρησής του, ο πύργος εμφάνιζε σημαντικά προβλήματα παθολογίας, που αφορούσαν σε θέματα στατικής επάρκειας, σε βλάβες των τοιχοποιιών, σε καταρρεύσεις δομικών στοιχείων του εσωτερικού, στην καταστροφή ξύλινων στοιχείων και στην ανεπαρκή πλέον κάλυψή του από το στέγαστρο που είχε τοποθετηθεί το 2000 από την Εφορεία.

Με στόχο την αποκατάσταση, ανάδειξη και βελτίωση της προσβασιμότητάς του, διενεργήθηκαν εκτεταμένης κλίμακας αναστηλωτικές εργασίες καθώς και εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, οι οποίες κατέστησαν τον πύργο επισκέψιμο και σαφέστατα

συνέβαλαν στην αποκατάσταση της οργανικής του θέσης στο σύνολο του φρουρίου.

Ζωΐδης Γιώργος, Λεφάκη Στυλιανή

Θέα στην Ιστορία και στη Μνήμη:

το Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης και η ανάδειξή του

Η παρουσίαση αφορά την αρχιτεκτονική πρόταση που συντάξαμε ως μελετητική ομάδα -του κ. Γ. Βελένη συμπεριλαμβανομένου σε αυτήν- στο πλαίσιο του "Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού Προσχεδίων για την Διαμόρφωση Περιβάλλοντος Χώρου Μνημειακού Συνόλου Επταπυργίου του Δήμου Θεσσαλονίκης" το 2013. Η πρότασή μας θέλησε να αναδείξει τον διττό χαρακτήρα του ιστορικού αυτού τόπου, να διαφυλάξει το περίκλειστο του χώρου και να υπογραμμίσει την ενότητα, τη στιβαρότητα και τη συνέχεια της οχύρωσης αναζητώντας και προτείνοντας τρόπους για την υλική και νοηματική συνέχεια των τειχών και τη σημασία της παρουσίας τους.

Πισιμίσης Νεκτάριος

Γιατί ο E. Hebrard;

Η Θεσσαλονίκη με την είσοδό της στον 20ο αιώνα αλλάζει ριζικά την πολεοδομική της μορφή. Η πυρκαγιά του 1917 αλλάζει τη χωρική της υπόσταση εξαφανίζει την ανατολίτικη όψη και παραδοσιακή διάρθρωσή της. Από την πολυεθνική και πολύγλωσση οθωμανική μητρόπολη στην οποία διαμορφώνονταν πολυποίκιλες κοινωνικές σχέσεις θα επιδιωχθεί να μεταμορφωθεί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα σε εθνικά ομογενοποιημένη και ορθολογική καπιταλιστική πόλη η οποία εδαφικοποιείται στην ευκλείδεια γεωμετρία του πολεοδομικού καννάβου. Στην προσπάθεια ανασχεδιασμού της νέας Θεσσαλονίκης καθοριστικός είναι ο ρόλος της βυζαντινής αρχιτεκτονικής σύμφωνα με την οποία εφαρμόζονται οι πολεοδομικές αρχές του μοντέρνου κινήματος, γεγονός το οποίο θα την φέρει πιο κοντά στην υλοποίηση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας με τον Εξελληνισμό και Εκσυγχρονισμό της πόλης. Ο μοντέρνος σχεδιασμός της νέας πόλης αναδεικνύει το βυζαντινό παρελθόν της, θέτοντας ως κυρίαρχα σημεία της πολεοδομικής σύνθεσης τα βυζαντινά αρχιτεκτονήματα. Με αυτό το τρόπο αναδείχθηκαν και τονίστηκαν μέσω των χαράξεων όλα τα βυζαντινά μνημεία, ενώ τα νέα κτήρια σχεδιάστηκαν από την Διεθνή Επιτροπή κατά το νεοβυζαντινό στυλ, ώστε σε συνδυασμό με τα δημόσια να λειτουργήσουν ως ένα μνημειακό σύνολο για την πόλη. Επομένως, η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει την επιρροή του βυζαντινού μνημείου/αρχιτεκτονήματος κατά τον σχεδιασμό της σύγχρονης πόλης, που ασπάστηκε τις αρχές του μοντέρνου κινήματος. Αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, ως πόλης που σχεδιάστηκε εξ αρχής, το μοντέρνο κίνημα στην πολεοδομική του μορφή όχι μόνο δεν απέρριψε το βυζαντινό στοιχείο της, αλλά βασίστηκε σε αυτό απ' όπου

το ανέδειξε ως επίκεντρο οργάνωσης της πόλης γεγονός το οποίο χαρακτηρίζεται από την διεθνή μοναδικότητά του. Γι' αυτό το λόγο, με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό ετών από την καταστροφή της Θεσσαλονίκης δίνεται η ευκαιρία να επανεξεταστεί η σχέση των βυζαντινών μνημείων και της μοντέρνας πολεοδομίας και να καθοριστεί το πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο η βυζαντινή αρχιτεκτονική ηγήθηκε στην διαμόρφωση της νέας πόλης.

Conenna Claudio

Πρόταση για τη Σκεπή του Ρωμαϊκού Αμφιθεάτρου της Βερόνας – Ιταλίας

Copertura dell'anfiteatro Romano di Verona - Italia

Η Αρένα εντάσσεται στη ζωή της πόλης όχι μόνο ως αποτύπωμα του παρελθόντος, ως ένα νεκρό υλικό σημάδι στον ιστό της, αλλά ως ένας τόπος ζωντανός, ως ένα σύγχρονο θέατρο δρώμενων που δίνει συνέχεια στην ιστορική διαδρομή του. Σύμβολο ιστορικό και κοινωνικό-πολιτισμικό της πόλης αναζητά σήμερα μία λειτουργική και αρχιτεκτονική επίλυση των προβλημάτων που προκύπτουν από τη ζωντανή αυτή χρήση του μνημείου. Στο αίτημα αυτό η δική μας πρόταση απαντά με τρία κριτήρια που συγκροτούν και την συνθετική ιδέα. Η διατήρηση της αντιληπτικής εικόνας του μνημείου ως ισχυρό τοπόσημο της πόλης, η αυτονομία της επέμβασης ως προς το μνημείο και μία αρχιτεκτονική χειρονομία σύγχρονη και αντάξια της σημασίας του μνημείου, συνιστούν τις πτυχώσεις της ιδέας μας για την στέγαση της αρένας.

Vitti Massimo

Fori Imperiali: αναστηλώσεις και αναπαραστάσεις

La comunicazione mira ad analizzare gli interventi eseguiti nell'area centrale di Roma corrispondente a via dei Fori Imperiali. Dal 2000 fino ai giorni nostrisono stati eseguiti scavi che ne stanno mutando velocemente l'aspetto urbanistico. Infatti in modo continuo, anche se non programmato, sono state scavate o sono in corso di scavo le aree limitrofe a via dei Fori Imperiali che hanno accresciuto le nostre conoscenze e ampliato notevolmente la superficie delle aree archeologiche. Contestualmente si sono avviate attività di anastilosi e di restauro che valorizzano le scoperte di questi ultimi anni e stannocambiando il paesaggio di questo settore urbano. Parte integrante dell'area archeologica è il Museo dei Fori Imperiali ubicato nei "Mercati di Traiano" nel quale sono esposti sculture e partiti architettonici pertinenti agli scavi. L'intervento si focalizzerà sulle scelte e le diverse metodologie ricostruzione di partiti architettonici dei fori di Cesare, di Augusto, della Pace e del Foro di Traiano eseguiti nel Museo dei Fori Imperiali e all'aperto.

Χατζηδάκης Νικόλαος

**Αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης
του μεγάλου θεάτρου της Γόρτυνας Ηρακλείου**

Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων ρωμαϊκό θέατρο κατασκευασμένο πιθανότατα την εποχή αυτοκράτορα Δομιτιανού (81 έως 96 μ.Χ). Είναι κατασκευασμένο σε επικλινή βραχώδη πλαγιά με υποδομή από ομόκεντρους και ακτινωτούς τοίχους κυρίως από λιθόδεμα. Τα εδώλια κατασκευάστηκαν από λευκό ασβεστόλιθο. Η εξωτερική διάμετρος του μνημείου είναι περίπου 90μ. και η διάμετρος της ορχήστρας 20μ. Το κοίλο χωρίζεται καθ' ύψος σε τρία μέρη: το κάτω, το μέσο και το άνω κοίλο (ima, media και summacavea) ενώ στο ψηλότερο επίπεδο του κοίλου θα πρέπει να υπήρχε περιμετρική στοά. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το χαμηλότερο τμήμα του κοίλου. Ιδιαίτερα εντυπωσιακά είναι τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα γλυπτά από τη διακόσμηση της scaenae frons.

Το μνημείο δεν έχει στο σύνολό του αποκαλυφθεί. Αν και μεγάλο τμήμα του προσκηνίου και της ορχήστρας και το σύνολο σχεδόν του κοίλου είναι αποκαλυμμένα, το σκηνικό οικοδόμημα ωστόσο καθώς και οι πάροδοι καλύπτονται από επιχώσεις.

Η αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης σε συνδυασμό με την εδαφομηχανική και στατική μελέτη έχει στόχο:

1. Την ιεράρχηση και τον προγραμματισμό των επεμβάσεων που απαιτείται να πραγματοποιηθούν στο μνημείο και το περιβάλλον του, παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες (εργασίες συντήρησης, σωστικές δομοστατικές εργασίες, εργασίες αποκατάστασης, αποστράγγιση), από σήμερα έως και την τελική ανάδειξή του.
2. Την αντιμετώπιση των δομικών και άλλων προβλημάτων του μνημείου με στόχο την ασφάλεια των εργαζομένων αλλά και του μνημείου
3. Την αποκατάσταση του κοίλου καθώς έχει στο σύνολό του σχεδόν αποκαλυφθεί και αποτελεί μια αυτόνομη ενότητα του θεάτρου.
4. Τη βελτίωση της αναγνωσιμότητας του μνημείου ώστε να γίνεται κατανοητό και στον μη ειδικό επισκέπτη.
5. Τη σύνδεση του αρχαίου θεάτρου με τον αρχαιολογικό χώρο της Γόρτυνας και τη δημιουργία των ελάχιστων απαραίτητων συνθηκών επισκεψιμότητας - σε πρώτο στάδιο - καθώς ο χώρος θα εξελιχθεί στο μέλλον.

Σάββατο 7 Οκτωβρίου 2017 / Saturday, October 7th 2017

**ΙΒ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ-ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ-MONTEPNA ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
(β΄ μέρος)**

12th SESSION: RESTORATION-CONTEMPORARY ARCHITECTURE (2nd part)

Λουκμά Μαρία, Παπαϊωάννου Κοραλλία, Στεφανίδου Μαρία
Διερεύνηση της κατασκευαστικής δομής και της παθολογίας
δύο οθωμανικών τεμένων στη Δράμα

Στην πόλη της Δράμας διασώζονται σήμερα τέσσερα οθωμανικά τεμένη. Ο βαθμός διατήρησής των τεσσάρων τεμενών διαφέρει αισθητά, με πιο καλοδιατηρημένα αυτά που μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς (το Εσκή τζαμί και το Κουρσούμ τζαμί), παρά τις προσθήκες που δέχθηκαν τα αρχικά κτίσματα.

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η διερεύνηση της οικοδομικής τεχνολογίας και της παθολογίας των οθωμανικών τεμενών Αράπ τζαμί και Σαντιρβάν τζαμί. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα κτήρια που δεν έχουν αποκτήσει ακόμα κάποια χρήση. Πρόκειται για μονόχωρα λιθόκτιστα κτίσματα ορθογωνικής κάτοψης, με εξωτερική στοά και μιναρέ σε προεξοχή.

Η διερεύνηση της οικοδομικής τεχνολογίας πραγματοποιήθηκε μέσω της καταγραφής των τεχνικών δόμησης και την ανάλυση των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους. Επίσης, αποτυπώθηκαν οι συγκεκριμένες δράσεις που οδηγούν σε φθορές τις κατασκευές λόγω της γήρανσης των υλικών δόμησης σε συνδυασμό με τις περιβαλλοντικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν, των επεμβάσεων που έχουν υποστεί τα κτίσματα και βέβαια της μακρόχρονης έλλειψης συντήρησής τους.

Το Αράπ ή Ακ Μεχμέτ Αγά τζαμί καλύπτεται με πλίνθινους θόλους και διατηρεί ζωγραφικό διάκοσμο κυρίως στο εσωτερικό του. Ανήκει στο Δήμο Δράμας και έχει εκπονηθεί μελέτη για την αποκατάστασή του.

Το Σαντιρβάν τζαμί, γνωστό ως το Θάρρος εξαιτίας της εφημερίδας που φιλοξενούσε επί 60 έτη, διατηρεί μόνο στοιχεία της επιστέγασής του και ζωγραφικό διάκοσμο σχεδόν σε όλη την επιφάνεια της κύριας όψης. Ανήκει σε ιδιωτική εταιρεία και σήμερα βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες αποκατάστασής του.

Η καταγραφή της κατασκευαστικής δομής και των αιτιών φθοράς των μνημείων, αποσκοπούν στην κατανόηση της κατάστασης διατήρησής τους ώστε να αξιολογηθούν κατάλληλα για τη διαμόρφωση της μεθοδολογίας που πρέπει να ακολουθηθεί στην ορθή αποκατάσταση και ανάδειξή τους. Στόχο αποτελεί η διατήρηση των κτιρίων με ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που εντάσσονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και μπορούν να ενσωματωθούν ως λειτουργικά κτίρια στη σύγχρονες ανάγκες της πόλης.

Ζαρκάδα-Πιστιόλη Χρ., Πιστιόλης Αθ.

Ερευνητικά προγράμματα του Α.Π.Θ. στην Έδεσσα:

α. Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και ανάπλαση της συνοικίας Βαρόσι Έδεσσας.

β. Μελέτη επανάχρησης ιστορικών (βιομηχανικών) κτηρίων

στη ζώνη των καταρρακτών της Έδεσσας

α. Το Βαρόσι είναι η πρώτη χριστιανική συνοικία της Έδεσσας, εξέλιξη του βυζαντινού οικισμού που αναπτύχθηκε στον χώρο της ακρόπολης της αρχαίας πόλης. Το τμήμα της συνοικίας που διατηρείται μέχρι σήμερα, δίνει σαφή εικόνα του τρόπου επέκτασης του οικισμού έξω από τον περίβολο της ακρόπολης.

Το Βαρόσι χαρακτηρίστηκε ιστορικός τόπος, από την 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, το 1983. Ο Δήμος θέλοντας να καλύψει την ανάγκη για ειδική μελέτη ανάπλασης του ιστορικού πυρήνα, ανέθεσε στο Α.Π.Θ. την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος, με θέμα Αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και ανάπλαση της συνοικίας Βαρόσι Έδεσσας. Το όλο πρόγραμμα διεκπεραιώθηκε το 1989 με επιστημονικό υπεύθυνο, τον καθηγητή Γ. Βελένη και τη συμμετοχή της 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων.

Η πρόταση ανάπλασης διαμορφώνεται κυρίως από τη διατήρηση και επαναφορά του πολεοδομικού ιστού σε συνδυασμό με την αποκατάσταση της τυπολογικής και μορφολογικής ενότητας του οικιστικού συνόλου.

β. Η παλιά βιομηχανική ζώνη της Έδεσσας στην περιοχή των καταρρακτών, αποτελεί μια ενιαία, μοναδική για τα ελληνικά και διεθνή δεδομένα, ιστορική και αρχιτεκτονική ενότητα, όπου διαβάζεται η ιστορία της βιομηχανίας της πόλης με τη διαχρονική τεχνολογική εξέλιξη της υδροκίνησης, από τα προβιομηχανικά εργαστήρια ως τα πρώτα υδροκίνητα εργοστάσια των αρχών του 20ου αιώνα, ενώ παράλληλα αναγνωρίζονται οι φάσεις εκσυγχρονισμού στον μεσοπόλεμο.

Η διατήρηση των υδροκίνητων εργαστηρίων και εργοστασίων της Έδεσσας εξασφαλίστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού με τον χαρακτηρισμό τους ως ιστορικών βιομηχανικών μνημείων, ενώ ο Δήμος Έδεσσας ενεργοποιήθηκε με ενδιαφέρον για την ανάδειξη και αξιοποίησή τους. Ειδικότερα τον Ιούνιο του 1991 ανέθεσε στον καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Βελένη, την εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος με θέμα Μελέτη επανάχρησης ιστορικών (βιομηχανικών) κτηρίων στη ζώνη των καταρρακτών της Έδεσσας. Το πρόγραμμα με αντικείμενο την περιοχή των μύλων, το Κανναβουργείο και το εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας ΑΝΩ ΕΣΤΙΑ, ολοκληρώθηκε το 1994. Στόχος του προγράμματος, στο οποίο συμμετείχε και η 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, ήταν η δημιουργία ενός ΥΠΑΙΘΡΙΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΝΕΡΟΥ με πολλαπλές δυνατότητες, όπου θα κυριαρχούν τα βιομηχανικά κτήρια, το νερό και η φύση.

Στεριώτου Ιωάννα, Αρακαδάκη Μαρία
ΑΠΘ / Πρόγραμμα 2395 (1990): Ιστορική Έρευνα των μνημείων της
Πρέβεζας. Το κάστρο του Παντοκράτορα

Στην παρουσίαση σκιαγραφείται συνοπτικά το περιεχόμενο ερευνητικού προγράμματος με θέμα ένα ελάχιστα γνωστό, την περίοδο εκείνη, από τα οθωμανικό οχυρά του δικτύου που δημιουργήσε στις αρχές του 19ου αι. ο Αλή πασάς, το φρούριο του Παντοκράτορα στην είσοδο του Αμβρακικού. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την επιστημονική ευθύνη και επίβλεψη του καθηγητή Γ. Βελένη. Αναφέρονται οι στόχοι, οι συνεργάτες, οι ενότητες του προγράμματος, τα βασικά στοιχεία που προέκυψαν από την αρχαιολογική, αρχιτεκτονική διερεύνηση και τεκμηρίωση του φρουρίου και τον προσδιορισμό της αμυντικής του ταυτότητας και, τέλος, οι προτάσεις της ερευνητικής ομάδας για τη διάσωση και αξιοποίησή του.

Παπαδοπούλου Αρίστη
Αρχιτεκτονική και Αρχαιότητα: Ανάμνηση ή καταγωγή

Με την ευκαιρία του προγραμματισμού ενός δημόσιου χώρου στην πύλη της Δαμασκού στην Ιερουσαλήμ ο Richard Sennett διακρίνει στην Αρχαία Αθήνα την Πνύκα, ένα χώρο πειθαρχίας που προσομοιάζει σε ένα θέατρο, από την αγορά που ήταν η κεντρική πλατεία της πόλης. Για το Sennett, το παράδειγμα της Ιερουσαλήμ, για την οποία προκρίθηκε η Πνύκα, δηλώνει το πώς τα θέατρα και οι πλατείες μπορεί να τεθούν στη διάθεση της δημοκρατίας. Κάτι ανάλογο προτείνει αρκετά χρόνια πριν ο J.N.L. Duran, όταν δημοσιεύει (1800) την αγορά του Isfahan ως πρότυπο για το σχεδιασμό bazars στη Γαλλία από τους μαθητές του. Εξ άλλου, Ο Κ. Α.Δοξιάδης (αρχιτέκτων και πολεοδόμος) προτείνει ένα παγκόσμιο δίκτυο από μικρές πόλεις στην κλίμακα της Πριήνης που τοποθετούνται στους κόμβους του δικτύου κυκλοφορίας των μηχανικών μέσων μεταφοράς προκειμένου να υποστηρίξει την ανθρώπινη κλίμακα στις σύγχρονες πόλεις. Αυτή η ανακύκλωση αρχιτεκτονικών στοιχείων και θεμάτων είναι λίγα μόνο παραδείγματα ανάμεσα σε πολλά που μπορεί να βρει κανείς στην ιστορία της Αρχιτεκτονικής από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα. Εκείνο που είναι ενδιαφέρον είναι να κρίνουμε αν οι χειρισμοί αυτοί που συνήθως επιβεβαιώνουν μια καταγωγή είναι μονόδρομος ή εάν μπορούμε να θεωρούμε την ανακύκλωση των μορφών της αρχαιότητας ως μιαν ανάμνηση στο πλαίσιο μιας ασθενούς (weak) αρχιτεκτονικής που δεν επιβάλλεται για να δημιουργήσει μια στέρεα εμπειρία, ούτε για να προσκολληθεί φυσικά σε μιαν ειδική χρονική περίοδο.

Λεφάκη Στυλιανή

Αποδοχή και Αντίθεση.

Η αρχιτεκτονική του μοντέρνου και η αρχιτεκτονική κληρονομιά

Υποστηρίζεται συχνά πως το μοντέρνο κίνημα στην αρχιτεκτονική αδιαφορούσε για την αρχιτεκτονική κληρονομιά. Ωστόσο οι αρχιτέκτονες του μοντέρνου ενδιαφέρθηκαν για το αρχιτεκτονικό απόθεμα, το ερμήνευσαν με τον δικό τους τρόπο και προβληματίστηκαν με την αποκατάστασή του. Η ανακοίνωση έχει στόχο να διευκρινίσει ορισμένες από τις θέσεις τους και να σκιαγραφήσει τη σημαντική συμβολή τους στη διαμόρφωση των σημερινών θεωρητικών θέσεων και πρακτικών που εφαρμόζονται στον τομέα της μνημειακής προστασίας.

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΓΛΥΠΤΙΚΗ
13th SESSION: SCULPTURE

Χιώτη Ειρήνη

Ο σταυρικός στιγματισμός των αρχαίων γλυπτών και η δεύτερη ζωή τους

Η ύπαρξη του σημείου του σταυρού πάνω σε αρχαία γλυπτά δεν έχει περάσει απαρατήρητη από την έρευνα, όμως τις περισσότερες φορές οι μελετητές την προσπερνούν ως μεταγενέστερο στοιχείο, άσχετο με την αρχική χρήση του γλυπτού. Συχνά το σημείο του σταυρού παρατηρείται σε μερικώς κατεστραμμένα αρχαία γλυπτά ως ένδειξη της επικράτησης του χριστιανισμού. Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης αποτελούν εκείνα τα γλυπτά τα οποία φέρουν το σημείο του σταυρού αλλά χωρίς άλλα ίχνη καταστροφής. Με αφορμή ένα ανάγλυφο με παράσταση θωρακοφόρου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάτρας το οποίο φέρει εγχάρακτους σταυρούς στο μέτωπο, στο κράνος και στον θώρακα θα αναζητήσουμε τη σημασία του σταυρικού στιγματισμού και το ρόλο που έπαιξε για τη διατήρηση των αρχαίων γλυπτών στον νέο χριστιανικό κόσμο. Επίσης θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την ιδιαίτερη σημασία της παρουσίας του σταυρού σε διαφορετικά σημεία του ανθρώπινου σώματος, καθώς εκτός από το μέτωπο μπορεί να εμφανίζεται επίσης στο στήθος, στα χέρια και στους μηρούς.

Ασημακόπουλος Δημήτριος

Δύο πρωτότυπα κιβώρια της ύστατης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη

Τα τέσσερα κιονόκρανα από το πρόπυλο της Αγίας Σοφίας, το ημίεργο στην υποδομή του νοτίου πτερυγίου και τα ανάγλυφα τόξα στην υποδομή της κρύπτης του Αγίου Δημητρίου εξακολουθούν να ξεχωρίζουν ανάμεσα στα γλυπτά της Θεσσαλονίκης. Η πρόσφατη αναθεώρηση των παλαιών απόψεων για την οικοδομική ιστορία της πόλης ελάχιστα έχει συμβάλει στην ερμηνεία τους

και όλες οι τυπολογικές προσεγγίσεις που επιχειρήθηκαν έκτοτε έχουν καταλήξει σε αμφισβητούμενα αποτελέσματα.

Η έρευνα έδειξε ότι η ομάδα των κιονοκράνων και η ομάδα των τόξων προορίζονταν για δύο κιβώρια, αντίστοιχα μεγάλο και μικρό, τα οποία παραγγέλθηκαν για τον ναό του Αγίου Δημητρίου πριν την πυρκαγιά του 690. Τα έργα δε φαίνεται να ολοκληρώθηκαν, καθώς το μεγάλο κιβώριο δε μπορεί να ήταν τετρακίονιο και η τοξοστοιχία δεν έχει σχεδιαστεί, για να καταλήξει σε τοίχο. Αντιθέτως, αν αποκαταστήσουμε την κάθε σύνθεση με δέκα κίονες σε ωοειδή κάτοψη, προκύπτουν αρμονικές συνομιλίες διακοσμητικών θεμάτων, οι οποίες συγγενεύουν στενά μεταξύ τους και εξελίσσουν το ιουστινιάνειο πρότυπο των κεντρικών κιονοστοιχιών. Διαπιστώνεται, ακόμη, ότι το λιθοξοϊκό εργαστήριο ακολουθεί την κωνσταντινουπολίτικη τεχνοτροπία της εποχής γύρω στο 600, όπως εκείνη διαμορφώθηκε μετά την εγκατάλειψη του προκοννήσιου λατομείου, ενώ μοιάζει να εκλέγει την πλειοψηφία των μοτίβων του από τον υφιστάμενο διάκοσμο της βασιλικής.

Η συνύπαρξη κενού και αποξεσμένου κομβίου στα σωζόμενα τόξα ενθαρρύνει την άποψη ότι τα δύο έργα εγκαταλείφθηκαν λόγω *damnatiomemoriae* τουλάχιστον ενός από δύο ή τέσσερις κτίτορες, όπως συνέβη με τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο (582- 602) και τους άρρενες κληρονόμους του. Αναφορικά με τη θέση των δύο κιβωρίων, το μεγάλο θα πρέπει να είχε σχεδιαστεί για κατασκευή εξωτερικού χώρου, πιθανώς τη φιάλη της δυτικής αυλής, ενώ το μικρό θα πλαισίωνε κάποιο κειμήλιο, ίσως τον αργυρό θρόνο του Δημητρίου που αφαιρέθηκε από τη βασιλική επί Φωκά (602- 610).

Παπαδοπούλου Βαρβάρα

Αρτα: Τα κιονόκρανα της Παρηγορήτισσας

Η Παρηγορήτισσα, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, υπήρξε καθολικό άλλοτε βυζαντινής μονής η ανέγερση και η ανακαίνιση της οποίας συνδέεται με τον Μιχαήλ Β΄ και το Νικηφόρο Α, ηγεμόνες του Κράτους της Ηπείρου και επιφανή μέλη της οικογένειας των Κομνηνοδουκάδων.

Στον σπάνιο αρχιτεκτονικό τύπο του καθολικού έχουν χρησιμοποιηθεί για τη στήριξη του τρούλου ένας μεγάλος αριθμός κίωνων, διαφορετικών διαστάσεων, που προέρχονται από ρωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά κτίρια, η προέλευση των οποίων δεν είναι γνωστή. Οι κάθετα τοποθετημένοι κίονες φέρουν κιονόκρανα, επίσης διαφόρων τύπων (κορινθιακά ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, κορινθιακά τύπου V και VII, κιονόκρανα σύνθετα κορινθιακά, με μετάλλια κ.ά.). Μερικά από τα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα του ναού έχουν επαναλαξευθεί, πιθανότατα κατά την υστεροβυζαντινή εποχή, ενώ άλλα έχουν χρησιμοποιηθεί ως βάσεις των κίωνων, τα περισσότερα από τα οποία είναι ιωνικά ή ιωνικά με συμφυές επίθημα.

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της Παρηγορήτισσας δεν στοιχειοθετούν μια χρονολογική ενότητα, παρουσιάζουν όμως εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς αντιπροσωπεύονται πολλοί τύποι ρωμαϊκών και κυρίως παλαιοχριστιανικών

κιονοκράνων. Τα περισσότερα πιθανολογούμε ότι προέρχονται από ένα εμπόριο σπολίων, το οποίο ανθούσε στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς χρόνους, άποψη που τεκμηριώνεται και από τα επαναχρησιμοποιημένα ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη που συναντώνται και σε άλλους βυζαντινούς ναούς της Άρτας (Κάτω Παναγιά, Αγία Θεοδώρα κ.α.).

Στην ανακοίνωσή μας αυτή εξετάζονται αρκετά από τα παραπάνω ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη, διατυπώνονται απόψεις σχετικά με την αρχική προέλευσή τους και σημειώνονται οι ομοιότητες που αυτά παρουσιάζουν με άλλα που έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.

Χουλιαράς Π. Ιωάννης, Vanderheyde Catherine **Θωράκια από την παλαιοχριστιανική βασιλική** **στη θέση Κελεφή του Δρυμού Βόνιτσας**

Ανατολικά του οικισμού του Δρυμού Βόνιτσας Ακαρνανίας, στη θέση Κελεφή, οι ανασκαφικές εργασίες που έλαβαν χώρα το 2013 και το 2014 αποκάλυψαν τα ερείπια μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Μεταξύ των σημαντικών ευρημάτων συγκαταλέγονται μαρμάρινα θωράκια, ανάγλυφα και διάτρητα, που χρονολογούνται από την πρώτη φάση της βασιλικής, στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. Η παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιάσει τα σημαντικότερα ανάγλυφα θωράκια.

Καψούδας Πέτρος **Βυζαντινά γλυπτά στον πύργο της μονής Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος**

Στον πύργο της μονής Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος φυλάσσεται ένας αριθμός γλυπτών που χρονολογούνται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Πρόκειται κυρίως για τμήματα επιστυλίων τέμπλων, θυρώματα και πεσσίσκους. Όλα τα μέλη προέρχονται από κτήρια που προϋπήρχαν της ίδρυσης της υπάρχουσας μονής. Η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την αναπαράσταση ενός συνόλου, αλλά το πλήθος οδηγεί σε συμπεράσματα για την οργανωμένη μοναστική παρουσία στην περιοχή πριν από την ίδρυση της μονής στον 14^ο αιώνα.

Βαραλής Δ. Ιωάννης **Ανάγλυφη εικόνα του Αγίου Δημητρίου από τη Μονή Πέτρας Πιερίας**

Η εικόνα είναι εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο, μεταξύ της κεντρικής αψίδας και της κόγχης της προθέσεως, στο ιερό βήμα του μεταβυζαντινού καθολικού της μονής Πέτρας, που σήμερα περικλείεται από το συγκρότημα του ομώνυμου Νοσοκομείου. Πρόκειται για έργο με αρκετές φθορές, σκαλισμένο σε χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο (διαστ. περ. 70 × 46,5 εκ.), θραυσμένο σε δύο

τμήματα, πρόχειρα συγκολλημένα με τσιμέντο. Φέρει την παράσταση του αγίου Δημητρίου κατ' ενώπιον και ως κάτω από το στήθος να κρατά διαγωνίως δόρυ στο δεξί και να βαστάζει στο αριστερό το σπαθί από το θηκάρι του. Ο άγιος φορά χειριδωτό χιτώνα με περικάρπια, φολιδωτό θώρακα με επωμίδες και ιμάτιο με ταβλίον, που πορπώνεται στη βάση του λαιμού και αφήνει ακάλυπτη τη δεξιά πλευρά του κορμού. Τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του αγίου δεν αφίστανται από τα καθιερωμένα.

Η μονή ιδρύθηκε σύμφωνα με επιγραφή το 1151 και ορισμένα από τα γλυπτά που έχουν εντοιχιστεί στις εξωτερικές όψεις του καθολικού μπορούν να χρονολογηθούν στα μέσα ή στη β' πενηνταετία του 12^{ου} αιώνα. Στην ίδια χρονολόγηση συνηγορούν και τα εικονογραφικά, τεχνοτροπικά και τεχνικά χαρακτηριστικά της εικόνας, που θα ήταν δυνατόν να αποδοθεί σε εργαστήριο της Θεσσαλονίκης και, μάλιστα, στο εργαστήριο που έχει φιλοτεχνήσει την ανάγλυφη εικόνα της δεόμενης Θεοτόκου ή αγίας Θεοδώρας, που φυλάσσεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Biernacki B. Andrzej, Klenina Elena

The Byzantine Church-Shaped Stone Reliquary from Chersonesus Taurica

Planned archaeological research of block No. 45 began in 2010 under the Ukrainian-Polish inter-disciplinary scholarly project "The Topography of Chersonesus Taurica" headed by the present authors. In the western corner of the block, remnants of a Byzantine house were unearthed, belonging to the recently discovered Christian temple complex of the two-aisle basilica. In a room of the house (the prothotrophium (?)), in a layer of debris dated to after 1313, a stone miniature of a cruciform church was found, broken into a dozen pieces. Comprehensive comparative studies substantiate the supposition that it was used as an artophorion or a reliquary. The design of its interior excludes the hypothesis that it was an architectural model of a church. The application of the artifact should be related to the nearby Christian temple. In view of the stratigraphic-and-archaeological properties of the find as well as the fact that most church-shaped stone reliquaries which have been encountered so far, are dated to the 11th–13th cent., this item may be dated to the 12th–13th centuries.

Κοντογιαννοπούλου Μαρία

Βυζαντινά γλυπτά εντοιχισμένα στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα Πηλίου

Εντοιχισμένα στις εξωτερικές όψεις του μεταβυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα Πηλίου έχουν διασωθεί πολλά μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά γλυπτά. Αρκετά από αυτά θα κοσμούσαν, ως αρχιτεκτονικά και λειτουργικά μέλη, το καθολικό της μονής της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως ιδρύματος του άρχοντα της Δημητριάδας, Κωνσταντίνου Μαλιασηνού. Η μονή της Οξείας Επισκέψεως αναγέρθηκε, ανάμεσα στα 1205-

1209, πολύ κοντά στο σημερινό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου και ανακαινίστηκε, μάλλον στις αρχές του 14ου αιώνα, από τον εγγονό του Κωνσταντίνου, Ιωάννη Μαλιασηνό.

Μεταξύ των γλυπτών της Μακρινίτσας ξεχωρίζουν ορισμένα μέλη που έχουν ταυτιστεί με ογκώδη θυρώματα. Τα μέλη αυτά είναι διακοσμημένα με ζώα και πτηνά, πραγματικά και φανταστικά, μεμονωμένα ή σε σκηνές, ενώ σε μία από τις παραστάσεις απεικονίζεται και η ανθρώπινη μορφή. Οι συνθέσεις που εντάσσονται σε γεωμετρικά πλαίσια και διανθίζονται με φυτικά κοσμήματα, αποπνέουν αυστηρότητα και διάθεση λιτότητας.

Βαρβούνης Γ. Εμμανουήλ, Τσιγάρας Χρ. Γιώργος

Ο Σάμιος ξυλογλύπτης Στέλιος Γιαννάκης και το έργο του

Ο Σάμιος ξυλογλύπτης Στέλιος Γιαννάκης, γεννημένος στους Σπαθαραίους της Σάμου, ασχολήθηκε με την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, και το έργο του καλύπτει τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Έχει σκαλίσει το τέμπλα, επισκοπικούς θρόνους, άμβωνες, αναλόγια ιεροψαλτών, παγκάρια, κουβούκλια επιταφίων και προσκυνητάρια στους ναούς αγίου Κωνσταντίνου Θεσσαλονίκης, Ταξιάρχη Μιχαήλ Σπαθαραίων Σάμου, Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, Παναγίας Κορφήνης στα Νέα Μουδανιά Χαλκιδικής, στη μονή του αγίου Ιωάννου Θεολόγου στη Σουρωτή, αλλά και σε μετόχια και παρεκκλήσια στα Μουδανιά, στην Κατερίνη, στην Αριδαία.

Τα έργα του χαρακτηρίζονται από έναν ιδιόμορφο συνδυασμό των διατυπώσεων της παραδοσιακής και λαϊκής με την ακαδημαϊκή εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, γεγονός που διαμόρφωσε και το προσωπικό του ύφος, το οποίο προσδιορίζει το έργο του.

Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ξυλογλύπτη εκκλησιαστικών έργων του 20ού αιώνα, η οποία δεν έχει ακόμη μελετηθεί.

ΙΔ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ-ΚΕΡΑΜΙΚΗ-ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ- ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

14th SESSION: MINOR ARTS- POTTERY- COINAGE- MANUSCRIPTS

Ζαχαριάδης Σταύρος

Σύνολο πήλινων λύχνων από την Πανεπιστημιακή Ανασκαφή των Φιλίππων

Ένα σύνολο λύχνων από την οικοδομική Νησίδα 4 της Πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλίππων παρουσιάζεται με ματιά που ξεπερνά την καθαρά τυπολογική ταύτιση, τοποθετώντας την σε δεύτερη μοίρα. Προτεραιότητα δίνεται στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά και στην πρώτη ύλη κατασκευής τους, με σκοπό την διάκριση εργαστηρίων, εισαγωγών και απομιμήσεων, χρησιμοποιώντας τα ερευνητικά πρότυπα που

διαμορφώθηκαν από τον καθ. Γ. Βελένη, κατά το πρόγραμμα μελέτης των πήλινων λύχνων της Ρωμαϊκής Αγοράς Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, το υλικό εξετάζεται, από κοινού με τα στρωματογραφικά του δεδομένα και όχι σαν ανεξάρτητο και αυτοχρονολογούμενο τέχνηργο, όπως συμβαίνει σε πολλές παραδοσιακές δημοσιεύσεις, με σκοπό να διαπιστωθεί εάν τελικά η τυπολογική προσέγγιση του υλικού αυτού είναι αρκετή ή εάν πρέπει να αναθεωρηθεί ο τρόπος μελέτης και επεξεργασίας του.

Popkonstantinov Kazimir

Lead amulet with a tenth-century text against nezhit from Gradets, Vidin district

The present paper deals with a lead amulet bearing a text with a reference to a “knife” used in the ritual of slashing the nezhit. This is the only such reference among the incantations inscribed on medieval amulets found in Bulgaria so far. The lead folio (7,5x4,5 cm) survived in a relatively good condition. The text is inscribed in Glagolitic and Cyrillic on both sides of the amulet.

It was considered until recently that this rare type of “prayer” against nezhit has no parallels in the relevant Greek texts. However, I have encountered a text in a Greek Euchologion from the 17th century which refers to seven angels, seven archangels and seven knives. In comparison to other similar texts, this incantation reveals a much more complex structure and demonstrates the development in the notions about nezhit.

Σταυράκος Χρήστος, Λιάκος Δημήτριος

Σπάνιο αδημοσίευτο σφραγιστικό εύρημα από τη Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους

Στη μονή Βατοπεδίου διενεργήθηκε προ δεκαετίας ανασκαφή στο υστεροβυζαντινό κωδωνοστάσιο (1427), στο παρακείμενο νεότερο κηροπλαστείο και στον περιβάλλοντα χώρο τους. Το σημαντικότερο κινητό εύρημα είναι ένα μολυβδόβουλο, το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα. Το μολυβδόβουλο, μολονότι δεν βρέθηκε σε “κλειστό” αρχαιολογικό στρώμα, αλλά στην διαταραγμένη επίχωση του κηροπλαστείου, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της ιστορίας της μονής, καθώς συνιστά τεκμήριο επαφών της με την Κωνσταντινούπολη πιθανώς στα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της (μεταξύ 972-980) από τον πρώτο κτήτορα και ηγούμενο Νικόλαο, δεν αποκλείεται όμως να συνδέεται και με το προϋπάρχον στην ίδια θέση μονύδριο, το οποίο ο τελευταίος παρέλαβε και επανίδρυσε, καθ' υπόδειξη του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη.

Τσατσούλης Χρήστος

Ο κόμης τοῦ σταύλου, ο ρόλος και οι αρμοδιότητές του στη βυζαντινή διοίκηση

Ο κόμης τοῦ σταύλου υπήρξε, ιδίως κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, ένας υψηλά ιστάμενος αξιωματούχος, του οποίου όμως ο ρόλος στη βυζαντινή διοίκηση δεν έχει τύχει της ιδιαίτερης προσοχής από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα, αν και υπήρξε μια θέση διοίκησης που δεν έπαψε να υφίσταται καθ' όλη τη διάρκεια του Βυζαντινού Κράτους.

Οι αρμοδιότητές του συχνά εμπλέκονται με αυτές του λογοθέτου τῶν ἀγγελῶν, λόγω της σχέσης και των δύο με τα κρατικής ιδιοκτησίας ζῶα, παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για δύο διαφορετικά αξιώματα. Η σύνδεση αυτή απέτρεπε την περαιτέρω διερεύνηση των διαφορών και τον συνεπακόλουθο διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο αξιωμάτων και υπηρεσιών.

Οι ποικίλες αναφορές προς τον κόμη τοῦ σταύλου από τις φιλολογικές πηγές σε συνδυασμό με τη δημοσίευση ικανοποιητικού αριθμού σφραγίδων κομήτων ή υφισταμένων τους καθώς και η αναφορά στάβλων σε επιγραφές, μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε μια νέα, περισσότερο εκτεταμένη, έρευνα με στόχο την διασαφήνιση των αρμοδιοτήτων του. Επιπλέον, επιχειρείται προσπάθεια προσδιορισμού της θέσης του στη βυζαντινή διοίκηση, του ρόλου που διαδραμάτιζε το αξίωμα και η υπηρεσία γενικότερα στη λειτουργία του στρατού και της διοίκησης καθώς και στο επίσημο τελετουργικό της βυζαντινής αυλής. Τέλος, καθίσταται δυνατή η κατάρτιση ενός καταλόγου όσων κατείχαν το αξίωμα του κόμητος τοῦ σταύλου με ταυτόχρονη αναφορά σε αρκετούς από τους υφισταμένους του.

Παπάγγελος Αθ. Ιωακείμ

Ένταφιον ἐνεπίγραφον κεράμιον

ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἱερισσοῦ

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ μεσοβυζαντινοῦ νεκροταφείου τῆς Ἱερισσοῦ, τὸν χειμῶνα τοῦ 1984-1985, ἐντοπίσθηκε καὶ μικρὸς ἀριθμὸς ταφῶν, στὶς ὁποῖες, δίπλα στὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ ὑπῆρχε ἓνα τεμάχιο ὀπτοπλίνθου, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῦ ἦταν χαραγμένο τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ. Σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χαραγμένο σταυρό, στὴν ἴδια ἐπιφάνεια ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξῆς χαραγμένη ἐπιγραφή: *ΙΑ ΑΥΓΟΥΣΤ(ΟΥ) / ΜΝΗΣΘΗΤΙ / Κ(ΥΡΙΕ) ΤΗΝ ΨΥ/ΧΗΝ ΤΗΣ ΔΟΥ/ΛΗΣΟΥ ΚΑ/ΛΗΣ*

Θὰ σχολιασθοῦν: α) ἡ ἐπιβίωση τῆς χρήσεως τοῦ ἐνεπιγράφου ἐνταφίου κεραμίου στὴν Χαλκιδική καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, β) ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὀνόματος *Καλή* στὴν ΒΑ Χαλκιδική, γ) ἡ χρονολόγηση τοῦ κεραμίου τῆς Ἱερισσοῦ, καὶ δ) θὰ συντεθῇ κατάλογος γυναικῶν ἀπὸ τὴν Ἱερισσοῦ τοῦ 10-11ου αἰῶνος, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονταν *Καλή*.

Lianta Eleni

Two Byzantine Coin Hoards from Thirteenth-Century Thessalonica

The aim of this paper is to present the two 'Thessalonica/2007' hoards, which were retrieved together on 16 March 2007, during the archaeological excavations conducted by the former Ninth Ephoreia of Byzantine Antiquities for the construction of the Venizelou METRO Station. The two hoards were recovered intact, and contained 79 and 216 billon trachea respectively. According to the classification of the specimens, both hoards were concealed in the second decade of the thirteenth century.

This paper will describe the composition of the two hoards, and assess their similarities. As will be shown, the two hoards share the same key archaeological, chronological and denominational traits, and were thus concealed contemporaneously and, possibly, by the same person or group of people. The paper will demonstrate the significance of the two hoards with reference to their overstrikes, the predominance of the smallest billon trachea which feature consistently in early thirteenth-century hoards, and the appearance of large dies on small-module trachea.

Finally, this paper will make clear that the examination and accurate publication of the numismatic sources available for Byzantine Thessalonica offer new and essential insights into its monetary history, and make a valuable contribution to the study of the economy of this important city during the thirteenth century.

Βασιλάκης Νικόλαος

Εργαστήριο κεραμικής μεταβυζαντινής περιόδου στην Άνω Πόλη της Πάτρας

Σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου της οδού Οδηγητρίας 28 στην Άνω Πόλη της Πάτρας, που διενεργήθηκε στις αρχές του 2012, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα εργαστηρίου με κεραμικό κλίβανο μεταβυζαντινής περιόδου. Η αποσπασματική διατήρηση των οικοδομικών καταλοίπων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τον τρόπο οργάνωσης της εγκατάστασης. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχετίζονται με το χώρο που αναπτύσσονταν οι πηλοπαρασκευαστικές δεξαμενές, η θέση του τροχού ή τα σκίαστρα για το στέγνωμα της παραγωγής. Από τον κλίβανο, που ανήκει στον τύπο του διώροφου κλιβάνου ανοδικής καύσης, διατηρήθηκε η εστία, κυκλικού σχήματος στην κάτοψη με κεντρικό υποστύλωμα και τοιχώματα επενδεδυμένα με επάλληλα στρώματα ακοσκίνιστου πηλού, ενισχυμένα εσωτερικά με διπλή σειρά άψητων πλίνθων κατακόρυφα τοποθετημένων. Στη στενή απόληξη της εστίας υπήρχε το στόμιο, χοανοειδούς σχήματος, για τη τροφοδότηση της φωτιάς με ξύλα. Από το κεντρικό υποστύλωμα, που στήριζε την πήλινη εσχάρα με σειρά ακτινωτά διατεταγμένων πήλινων τοξυλλίων, σωζόταν η βάση, όπως και τα τμήματα των πεσμένων τοξυλλίων.

Μορφολογικά ο κεραμικός κλίβανος της Πάτρας προσεγγίζει ανάλογες γνωστές κατασκευές από τους αρχαίους χρόνους, ενώ η διάταξη των χώρων του,

θάλαμος καύσης ή εστία, εσχάρα, θάλαμος όπτησης, απαντά σε βυζαντινούς και σε νεώτερους κεραμικούς κλιβάνους.

Στο εσωτερικό του υπήρχαν σχεδόν ακέραια και σπασμένα κεραμικά καθώς και τριποδίσκοι όπτησης, κατασκευασμένοι με μήτρα. Από τις επιχώσεις του εργαστηρίου συγκεντρώθηκε πλήθος οστράκων, αβαφών και εφυαλωμένων, κυρίως με πράσινο και κίτρινο χρώμα, χαρακτηριστικών της μεταβυζαντινής περιόδου. Η εύρεση πήλινων τριποδίσκων όπτησης δηλώνει την παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής στον κλίβανο της Πάτρας. Στα προϊόντα του εργαστηρίου περιλαμβάνεται και κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση.

Η ανασκαφή αγγειοπλαστικού εργαστηρίου ενταγμένου στον παλαιό οικισμό, η διάρκεια λειτουργίας του οποίου κυμαίνεται από τα τέλη περίπου του 16ου αιώνα έως τα τέλη του 18ου αιώνα, όπως προκύπτει από την εξέταση των ευρημάτων, συμβάλλει στις γνώσεις μας για την τοπογραφία της μεταβυζαντινής Πάτρας και την τοπική κεραμική παραγωγή.

Μερτζιμέκης Α. Νικόλαος

Άγνωστο ενεπίγραφο δώρο του τσάρου Aleksey Mikhailovich (1645-1676) στο σκευοφυλάκιο της αθωνικής μονής των Ιβήρων.

Από τα τέλη του 15ου και με συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό στον 17ο αιώνα, οι Αγιορείτες στρέφονται και προς την ομόδοξη Ρωσία για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων που επέτεινε η οθωμανική κατάκτηση. Εκτός από τις χρηματικές ενισχύσεις, οι τσάροι και οι αξιωματούχοι τους, εκκλησιαστικοί και κοσμικοί, δώριζαν και εκκλησιαστικά αντικείμενα προς τις μονές του Αγίου Όρους.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι ένα άγνωστο ενεπίγραφο άγιο ποτήριο, το οποίο φυλάσσεται στο σκευοφυλάκιο της μονής Ιβήρων και φιλοτεχνήθηκε κατά παραγγελία του Ρώσου τσάρου Aleksey Mikhailovich (1645-1676) και της πρώτης συζύγου του Maria Ilyinichna, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η αφιερωτική του επιγραφή. Το εν λόγω ενεπίγραφο εκκλησιαστικό κειμήλιο αποτελεί αφιέρωμα της τσαρικής οικογένειας, η οποία στο πλαίσιο της αφιερωτικής της πολιτικής και ανταποκρινόμενη στις αιτήσεις για χρηματική και όχι μόνο βοήθεια, επιδιώκει μια εικόνα ανάλογη αυτής των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Από την άλλη πλευρά αποτελεί τεκμήριο θρησκευτικής ευλάβειας των ορθόδοξων χριστιανών τσάρων, όπως εύλογα αποτυπώνεται και στην λειτουργική επιγραφή του ποτηρίου της μονής των Ιβήρων **ΕΘ ΘΩΤΑΕΛΘΗΘΕ ΓΡΕΧΘΕΤ** (... *είς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν...*).

Σημειώνουμε επίσης ότι το εκκλησιαστικό λειτουργικό σκεύος της μονής των Ιβήρων, μαζί με άλλα του είδους του που φυλάσσονται στα αγιορειτικά κειμηλιαρχεία, τονίζουν για μία ακόμη φορά τις πολύ στενές πνευματικές και όχι μόνο σχέσεις των μονών του Αγίου Όρους με την τσαρική Ρωσία.

Τουτός Γ. Νικόλαος

Επιτάφιος ή βλαττίον;

Η ορθή ανάγνωση των επιγραφών ενός αθωνικού χρυσοκεντήματος

Με βάση την ορθή ανάγνωση των σλαβονικών επιγραφών που συνοδεύουν ένα κεντητό πέπλο της αθωνικής μονής του Αγίου Παύλου, διατυπώνεται πρόταση ορθής λειτουργικής χρήσης του εν λόγω κειμηλίου και η σύνδεσή του με ένα ακόμη ενεπίγραφο αφιέρωμα στην ίδια μονή (σμάλτινη σταυροθήκη). Κοινός τόπος και των δύο κειμηλίων οι πολύστιχες αφιερωματικές επιγραφές, η ταύτιση των αφιερωτών και των συνδρομητών, καθώς και ο τόπος και ο χρόνος κατασκευής τους (Βιέννη, 1763-64).

ΙΕ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ: ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ

15th SESSION: EPIGRAPHY

Sayar Mustafa

New Epigraphic Finds from Theodosios Harbour

The aim of this paper is the presentation of some epigraphic finds from the recently excavated area of Theodosios Harbour of Constantinople. These are mostly the brick and handle stamps, and some graffiti and dipinti.

Μισαηλίδου Άννα

Μία εβραϊκή συναγωγή της διασποράς στη Χίο.

Επιγραφικές μαρτυρίες και μια πρώτη προσέγγιση

Στην πόλη της Χίου, σε σωστική ανασκαφή στην περιοχή της Καπέλας, που αποτελούσε το κέντρο της πόλης από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα κτηρίων. Τα λείψανα μπορούν να διακριθούν σε δύο επίπεδα: στα επιφανειακά, που συνιστούν συγκρότημα δύο ανεξάρτητων κτηρίων, τα οποία χωρίζει δρόμος, και σε σποραδικές τοιχοποιίες που συνιστούν τη θεμελίωση των επιφανειακών και ανήκουν σε προηγούμενες οικοδομικές φάσεις.

Το βορειοανατολικό επιφανειακό κτήριο αποτελείται από τρεις ψηφοθετημένους χώρους, με θεματολόγιο που παραπέμπει στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Εντούτοις, βάσει δύο επίσης ψηφιδωτών επιγραφών που διασώθηκαν, το κτήριο μπορεί με ασφάλεια να ταυτιστεί με εβραϊκή συναγωγή της διασποράς. Στο δε νότιο κτήριο, πιθανότατα φιλοξενούνταν λειτουργίες δευτερεύουσες, που σχετίζονταν με τη συναγωγή.

Από μία πρώτη εκτίμηση, το πλάτος του αρχικού κτηρίου ανερχόταν στα 16 μέτρα, καταλάμβανε δηλαδή ολόκληρο το πλάτος της υφιστάμενης βορειοανατολικής οδού. Το, μέχρι σήμερα, αποκαλυφθέν μήκος του ανέρχεται

στα 30μ. περίπου. Από διερευνητική τομή δε που πραγματοποιήθηκε, η αυλή - αίθριο του κτηρίου συνεχιζόταν προς την όμορη, στα δυτικά, ιδιοκτησία.

Τα οικοδομικά λείψανα της κατώτερης στάθμης είναι αποσπασματικά και δεν μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε σαφή εικόνα για την κάτοψη των προϋπαρχόντων κτηρίων. Φαίνεται όμως, ότι η συναγωγή έχει καταλάβει τη θέση ή τμήμα κάποιου αρχαιότερου, μνημειακών διαστάσεων κτηρίου. Σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα, συμπεραίνουμε ότι στην περιοχή προϋπήρχε χώρος λατρείας ή άλλο δημόσιο κτήριο, ήδη από την αρχαϊκή εποχή αλλά και στη διάρκεια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται αδιαλείπτως, με κάποιο μικρό ίσως διάλλειμα, μέχρι και τον 7^ο αιώνα. Η φυσική θέση του, ο μεγάλος αριθμός αγωγών πλευρικά αλλά και στο εσωτερικό των κτηρίων, υποδηλώνουν ότι στην περιοχή ανέκαθεν υπήρχαν άφθονα νερά και δεν επιλέχθηκε τυχαία.

Ο εντοπισμός της εβραϊκής συναγωγής στη Χίο είναι ιδιαίτερα σημαντικός, γιατί έρχεται να επιβεβαιώσει την ύπαρξη ιουδαϊκής κοινότητας στο νησί, για την οποία υπήρχαν ενδείξεις ήδη από τον 2ο αι. π.Χ. έως τον 19ο αιώνα μ.Χ. Κυρίως όμως είναι σημαντική, γιατί συμπληρώνει τις γνώσεις μας για την αρχιτεκτονική και τον διάκοσμο των εβραϊκών συναγωγών της διασποράς και τις σχέσεις τους με τις βασιλικές της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Θεοχάρης Γιάννης

Η χρονολόγηση της Βασιλικής στην Παλαιόπολη Κέρκυρας

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι η διατύπωση μίας νέας πρότασης για τη χρονολόγηση της Βασιλικής στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας μέσα από την επανεξέταση των επιγραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων του μνημείου.

Μέντζος Αριστοτέλης

Η βασιλική στο Τηγάνι Μάνης, Επιγραφικά σχόλια

Για τη βασιλική στο Τηγάνι Μάνης έχουν δοθεί διάφορες χρονολογήσεις και εκδοχές της αρχιτεκτονικής της ιστορίας. Κλειδί για την τεκμηριωμένη πρόταση χρονολόγησης προσφέρει η αφιερωματική επιγραφή, η οποία αναφέρει κόμητα Δάκηο. Η πλήρης ανάγνωση του ονόματος είναι [Ρεν]δάκιος, αναφέρεται σε μέλος της γνωστής από πηγές, επιγραφές και από σφραγίδες οικογένειας των Ρενδακίων και αφορά σε πρόσωπο που έδρασε ανάμεσα στους 10ο και 11ο αιώνες. Η επιγραφή χρονολογεί ανοικοδόμηση της βασιλικής στις αρχές του 11ου αιώνα, σύμφωνα και με πρόσφατα δημοσιευμένη πρόταση στον Χαριστήριο τόμο στον Παν. Βοκοτόπουλο.

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας

Επιγραφή σε θραύσματα μαρμάρινου επιστυλίου από τον περίβολο του Αγίου Δημητρίου: Χρονολογικές προσεγγίσεις και μία νέα πρόταση ανάγνωσης

Στην ανακοίνωσή μας θα εξετάσουμε μία επιγραφή που αποτελείται από τρία σταυρόσχημα μονογράμματα και προέρχεται από θραύσματα μαρμάρινου επιστυλίου που βρίσκονται στον περίβολο του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Η ανάλυση των μονογραμμάτων σύμφωνα με τον πρώτο εκδότη Θ. Παπαζώτο έχει ως εξής: Μελετίου επάρχου του Λημνιώτου . Ο Παπαζώτος χρονολογεί την επιγραφή κατά τους 8^ο με 9^ο αιώνες, ενώ αντίθετα ο Α. Rhoby πιστεύει ότι πρέπει να τοποθετηθεί αργότερα, μάλλον τον 12^ο αιώνα. Θα προσεγγίσουμε κριτικά τις δύο απόψεις χρονολόγησης με βάση την ιδιότητα του προσώπου και θα προτείνουμε μία διαφορετική ανάγνωση για τα δύο από τα τρία μονογράμματα

Χοτζάκογλου Χαράλαμπος

Ενεπίγραφος λιτανευτικός σταυρός από τὸ Γούρρι τῆς Κύπρου

Ὁ μεταλλικός σταυρός λιτανείας ἐντοπίσθηκε στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, στὸ χωριὸ Γούρρι, τῆς ἐπαρχίας Λευκωσίας καὶ μεταφέρθηκε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τοῦ Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', ὅπου καὶ ἐκτίθεται ἔως σήμερα. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς πρωιμότερους διασωθέντες ἐνεπίγραφους, μεταλλικοὺς σταυροὺς τῆς Κύπρου, ὁ ὁποῖος πρωτοπαρουσιάσθηκε σύντομα τὸ 1995 μὲ ὀλιγόστιχο συνοδευτικὸ κείμενο στὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθεσης γιὰ τὴν Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Κύπρου. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ σταυροῦ ἔγκειται στὴν παρουσιασθεῖσα ἀφενὸς ἐξαιρετικὰ σπάνια εἰκονογραφία του μὲ ἓναν ἱστάμενο ἀρχάγγελο στὴν ἄνω ἀπόληξη τῆς κεραίας τους καὶ ἀφετέρου στὴ δυσνόητη, κεφαλαιογράμματα ἐπιγραφή του, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἀναγνωσθεῖ πλήρως.

Στὴν ἀνακοίνωσή μας θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ διαλευκάνουμε τὸ θέμα τῆς παρουσιαζόμενης ὡς σπάνιας εἰκονογραφίας του, θὰ προσεγγίσουμε τὴν ἐπιγραφή ἐρμηνευτικὰ καὶ γραμματολογικὰ καὶ θὰ ἐπιδιώξουμε νὰ τοποθετήσουμε τὸν ἐν λόγω σταυρὸ στὸ περιβάλλον καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ χρήσης του.

Τρούπκου Νικολέτα

Παλαιογραφικὴ εξέταση τριῶν παλαιολόγειων ψηφιδωτῶν συνόλων

Απὸ τα ἐντοίχια ἐνεπίγραφα ἀμιγῶς ἐλληνικὰ ψηφιδωτὰ τῆς υστεροβυζαντινῆς περιόδου, τρία εἶναι ἐκεῖνα που ξεχωρίζουν γιὰ τὴν υψηλὴ καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα καὶ τὴν τεχνοτροπικὴ τους συγγένεια. Πρόκειται γιὰ ἐκεῖνα στὴ Μονὴ τῆς Χώρας, στὸ νότιο παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στοὺς Ἀγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης.

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται γραφολογικά οι επιγραφές των ανωτέρω μνημείων, με σκοπό τη διάκριση των γραφικών ιδιωμάτων σε καθένα από αυτά και τον προσδιορισμό των μεταξύ τους σχέσεων, μέσω της συγκριτικής εξέτασής τους. Βασικό εργαλείο για την επεξεργασία του υλικού αποτελούν οι πίνακες παλαιογραφικών στοιχείων (γράμματα, συνενώσεις, συντομογραφίες), όπου τοποθετούνται όλες οι επιμέρους παραλλαγές καθεμιάς επιγραφής.

Βάσει της γραφολογικής εξέτασης καθίσταται δυνατή η διάκριση επτά γραφικών ιδιωμάτων στα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας, δύο στους Αγίους Αποστόλους και τεσσάρων στην Παμμακάριστο, ενώ από τη συγκριτική μελέτη προκύπτει η ταύτιση γραφένων μεταξύ των τριών μνημείων. Παράλληλα, επιβεβαιώνεται και παλαιογραφικά ότι οι συνυπάρχουσες στα μνημεία τοιχογραφίες ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, η δράση του οποίου εκτείνεται από τη δεκαετία του 1290 ως περίπου το 1340. Χάρη στη συνδυαστική μελέτη των επιγραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων προσδιορίζονται με μεγαλύτερη ακρίβεια τα χρονικά διαστήματα εκτέλεσης των ψηφιδωτών και τοιχογραφιών των μνημείων, προτείνεται μία νέα χρονολόγηση της διακόσμησης των Αγίων Αποστόλων και επιβεβαιώνεται η ύπαρξη δύο φάσεων στην ψηφοθέτηση του παρεκκλησίου της Παμμακαρίστου.

Παϊσίδου Μελίνα

Επιγραφικά δεδομένα από τη δυτική είσοδο της ακρόπολης Θεσσαλονίκης

Παρουσιάζεται και σχολιάζεται η οκτάστιχη γραπτή επιγραφή που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες καθαρισμού (2006) στο υπέρθυρο της εισόδου του δυτικού κομβικού πύργου της ακρόπολης Θεσσαλονίκης. Η επιγραφή χρονολογείται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα και συνδέεται με πολιτικά πρόσωπα και γεγονότα της περιόδου.

Παζαράς Νίκος

Η γραφή ως μέσο εξακρίβωσης της ταυτότητας του καλλιτέχνη· η περίπτωση του ζωγράφου του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά

Η έρευνα των τελευταίων χρόνων έχει αναδείξει τα πλεονεκτήματα της μελέτης της μεγαλογράμματης γραφής στην απόδοση ανυπόγραφων τοιχογραφημένων συνόλων σε συγκεκριμένους ζωγράφους. Ο γραφικός χαρακτήρας προσφέρει ένα ασφαλές κριτήριο για την αναζήτηση της παρουσίας σε κάποιο μνημείο ενός καλλιτέχνη, περισσότερο ίσως κι από το στυλ του, που μπορεί να εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου. Η συγκεκριμένη κατεύθυνση στην έρευνα έχει αναδειχθεί κυρίως από τον καθηγητή Γιώργο Βελένη, ο οποίος ξεκίνησε το έργο του συλλέγοντας εκατοντάδες χρονολογημένες επιγραφές και συντάσσοντας αναλυτικούς πίνακες γραμμάτων διαχρονικής εμβέλειας, αρχικά

στο πλαίσιο της διδασκαλίας του σ' επίπεδο μεταπτυχιακών σπουδών στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Μία από τις περιπτώσεις όπου η παλαιογραφική εξέταση των επιγραφών προσφέρει πολύτιμα συμπεράσματα για την ταυτότητα ενός ζωγράφου αφορά στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά, που χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε, βάσει κτητορικής επιγραφής, στα 1383/4. Η έρευνά μας καθιστά αδιαμφισβήτητη την παρουσία κι ενός βοηθού πλάι στον κύριο ζωγράφο, η ύπαρξη του οποίου λάνθανε έως σήμερα στην επιστημονική έρευνα. Επιπλέον, τα παλαιογραφικά δεδομένα ανατρέπουν τη μέχρι πρόσφατα κρατούσα άποψη περί ταυτοπροσωπίας του ζωγράφου του Μουζάκη μ' εκείνον των εσωτερικών επιφανειών του ναού της Παναγίας στο νησάκι Mali Grad της Μεγάλης Πρέσπας. Αντίθετα, ο γραφικός χαρακτήρας ταυτίζει τον καλλιτέχνη του ναού της Καστοριάς μ' έναν άλλο ζωγράφο του συνεργείου της Παναγίας Mali Grad, ο οποίος διακόσμησε τη νότια πρόσοψη του μνημείου της Πρέσπας. Τέλος, τα επιγραφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την εκπεφρασμένη από παλιά άποψη περί ταύτισης του επικεφαλής ζωγράφου του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη μ' εκείνον του Χριστού Ζωοδότη στο χωριό Borje της Κορυτσάς. Συνεπώς, μία ακόμη περίπτωση αξιοποίησης της επιγραφικής για ταυτίσεις ζωγράφων προστίθεται στη σχετική έρευνα, η οποία έχει ως κύριο σημείο αναφοράς το συγγραφικό έργο του καθηγητή Γιώργου Βελένη.

Κατσίκης Κωνσταντίνος, Κατσίκη-Σαββοπούλου Ξανθή ***Επιγραφικές μαρτυρίες από μεταβυζαντινά μνημεία της Δυτικής Μακεδονίας***

Με την παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η παρουσίαση των κτητορικών και αφιερωματικών επιγραφών ορισμένων μεταβυζαντινών μνημείων από τη Δυτική Μακεδονία, και πιο συγκεκριμένα από τους Νομούς Κοζάνης και Γρεβενών, προϊόν της έρευνας των συγγραφέων στην περιοχή. Τα μνημεία χρονολογούνται από τον 15ο έως και τον 19ο αι. και είναι άλλα περισσότερα και άλλα λιγότερο γνωστά στην έρευνα, ορισμένα δε παραμένουν αδημοσίευτα, ενώ κάποια έχουν υποστεί ζημιές από τον καταστροφικό σεισμό του 1995.

Είτε γραπτές ως μέρος του εσωτερικού εντοίχιου διακόσμου των μνημείων, είτε ανάγλυφες στον εξωτερικό διάκοσμο, οι εν λόγω επιγραφές μας δίνουν, εκτός από τη χρονολόγηση, πολλά άλλα στοιχεία τόσο για την ανοικοδόμηση και ιστόριση των μνημείων, όσο και για τους χορηγούς, την καταγωγή των μαστόρων και ζωγράφων και γενικότερα τους παράγοντες της τοπικής ιστορίας.

Το υλικό που έχει συγκεντρωθεί ταξινομείται και αξιολογείται. Από έναν αρκετά μεγάλο αριθμό επιγραφών, λόγω του περιορισμένου χρόνου, στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστούν οι σημαντικότερες από αυτές, καθώς και κάποια γενικότερα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη τους.

Rhoby Andreas

Post-Byzantine Metrical Inscriptions and Their Context

The Byzantine tradition to attach metrical inscriptions to wall-paintings, precious portable objects, icons and stone continued also in the post-1500 period. After a short definition of “Post-Byzantine” I will discuss selected epigrams of the 16th, 17th and 18th centuries. The following research questions will be put: what is the context of these inscriptions? Are they reduced to the ecclesiastical milieu, or is there any private initiative by which inscriptional epigrams are commissioned? What can be told about the authors? Do metrical inscriptions of the post-Byzantine period merely continue Byzantine traditions, or are there any new developments which may allow labeling metrical inscriptions of the mentioned period as “Modern Greek”?

Γραίκος Νικόλαος

Σημειωτικές και πολυτροπικές ερμηνείες της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής (18ος–αρχές 20ου αι.): ο ρόλος του cartouche, του εμβλήματος και των γραμματοσειρών

Η διερεύνηση των σχέσεων εικόνας και γραπτού κειμένου της νεοελληνικής εκκλησιαστικής ζωγραφικής αποτελεί πεδίο διεπιστημονικών ερμηνειών. Συμβάλλοντας στη σχετική συζήτηση, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το θέμα, με βάση σημειωτικές και πολυτροπικές θεωρήσεις, χρησιμοποιώντας ως παραδείγματα τη λειτουργία του εμβλήματος, του cartouche και των γραμματοσειρών. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τον 18ο αι. παγιώνεται στην ορθόδοξη εικονογραφία η τριπλή εμβληματική οργάνωση της ζωγραφικής επιφάνειας της εικόνας ακολουθώντας το σημειωτικό οπτικό σύστημα του baroque. Η τριπλή αυτή οργάνωση κωδικοποιείται στον τίτλο (inscriptio) που βρίσκεται στο πάνω μέρος της εικόνας, στην εικόνα (icon) που αναπτύσσεται στο κέντρο ως το καθαυτό εικονογραφικό θέμα και στην υπογραφή ή έμμετρο επίγραμμα (subscriptio) που τοποθετείται στο κάτω μέρος. Το cartouche, το οποίο ζωγραφίζεται συνήθως στο κάτω μέρος της εικόνας, αποτελεί βασικό στοιχείο της εμβληματικής διαρρύθμισης της ζωγραφικής επιφάνειας. Επιγράμματα και αφιερωματικές επιγραφές τοποθετούνται στα cartouche και σε άλλα σημεία της εικόνας. Οι γραμματοσειρές των επιγραφών αλλάζουν μορφή ήδη από τις αρχές του 18ου αι. Τα παλαιότερα βυζαντινά και μεγαλογράμματα στοιχεία αντικαθίστανται από μικρογράμματα, τα οποία παραπέμπουν στις νέες τυπολογίες της νεοελληνικής γραφής. Μέχρι τα τέλη του 19ου αι. το σύνολο σχεδόν των επιγραφών των εικόνων θα αναγράφονται με τις νέες αυτές γραμματοσειρές. Ωστόσο, από τα τέλη του 19ου αι. και κυρίως από τις αρχές του 20ου θα αρχίσουν να εμφανίζονται ολοένα και συχνότερα βυζαντινόμορφες γραμματοσειρές. Οι σημειωτικές και οι πολυτροπικές ερμηνείες που θα επιχειρήσουμε στην εισήγησή μας, θα βασισθούν σε συγκεκριμένα εικονογραφικά παραδείγματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ
LIST OF PARTICIPANTS

Αγγελούδη-Ζαρκάδα Σαπφώ

Ανατολικής Ρωμυλίας 25
65403 Καβάλα
ageloudisapfo@hotmail.com

Ακριβοπούλου Σοφία

Επταπύργιο, Τ.Θ. 18432
54003 Θεσσαλονίκη
akrivoroulou.s@gmail.com

Ανδρούδης Πασχάλης

Ολύμπου 6
57010, Ασβεστοχώρι
archaio22@gmail.com

Αρακαδάκη Μαρία

Β. Μεσολογγίτη 10
Θεσσαλονίκη
mararak@arch.auth.gr

Αρβανιτίδου Ιωάννα

Via Gisepe Albanese Ruffo 38
00173 Rome, Italy
ioanna.arvanitidou@uniroma1.it

Ασημακόπουλος Δημήτριος

Κανάρη 6, Τριανδρία
55337- Θεσσαλονίκη
giatroulis82@gmail.com

Βανταράκη Μαρία

Ζήση 55
26331 Πάτρα
iosonomariav@gmail.com

Vanderheyde Catherine

Rue Jean Lambotte
1150 Bruxelles
catherine.vanderheyde@gmail.com

Βαραλής Γιάννης

Αλεξάνδρου Τσιμπούκη 43
38221 Βόλος
iovaralis@uth.gr

Βαρβούνης Γ. Εμμανουήλ

Π. Τσαλδάρη 1
691 00 Κομοτηνή
mvarv@otenet.gr

Βασιλάκης Νικόλαος

Αλεξ. Υψηλάντου 197
26110 Πάτρα
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Στυλιανή

Εφορεία Πόλης Θεσσαλονίκης
Ροτόντα Θεσσαλονίκης
stellavass@gmail.com

Βασιλείου-Seibt Αλεξάνδρα

Hollandstr. 11-13,
1020 Wien, Austria
alexandra.wassiliou@oeaw.ac.at

Biernacki B. Andrzej

Institute of History UAM, ul.
Umultowska 89d 61-614
Poznań, Poland
biernack@amu.edu.pl
abbiernacki@yahoo.com

Vitti Massimo

Via Quattro Novembre,
94 00187 Roma
maxvitti@gmail.com
massimovitti@comune.roma.it

Γεωργακόπουλος Δημήτριος
Απολλωνίας 17
45332 Ιωάννινα
dgeorgakopoulos08@yahoo.gr

Γεωργιάδου Σοφία
Ι. Πασαλίδη 145
55133 Καλαμαριά
sofiarcheo@hotmail.com

Γκαλά-Γεωργιά Έλλη
Δελφών 195
546 55 Θεσσαλονίκη
pageo@tee.gr

Γεωργούλας Γεώργιος
Πατσιμάδη 7
45332 Ιωάννινα
g_georgoulas@yahoo.gr

Γιαλούρη Άννα
Γρηγορίου Ε' 7
412 22 Λάρισα
angialouri@yahoo.com

Γιαννάκης Ηλίας
Τ. Θ. 750
45500 Πεδινή Ιωαννίνων
eliagiannakis@gmail.com

Γιαννάκης Ιωάννης
Επταπύργιο, Τ.Θ. 18432
54003 Θεσσαλονίκη
genakis@yahoo.gr

Γουϊδης Χαρίλαος Ευ.
Ιουλιανού 3
54635 Θεσσαλονίκη
x.gouidis@gmail.com

Γκουτζιουκώστας Ανδρέας
Νοταρά 2Γ
55535 Πυλαία
agkoutzi@hist.auth.gr

Γουλούλης Σταύρος
Μίνωος 13
41336 Λάρισα
stavros.gouloulis@gmail.com

Ćirić Jasmina S.
ČikaLjubina 18 /20
11 000 Belgrade, Serbia
jciric@f.bg.ac.rs
jciric0905@gmail.com

Conenna Claudio
Ιεροσολύμων 5
Καλαμαριά, Θεσσαλονίκη
cconenna@arch.auth.gr

Γραίκος Νικόλαος
Αμύντα 20
60132 Κατερίνη
graikos@otenet.gr

Δαδάκη Σταυρούλα
Κύπρου 14
65 10 Καβάλα
st.dadaki@yahoo.gr

Δημητρίου Όλγα
Ποσειδώνος 4
54250 Θεσσαλονίκη
odmit3@gmail.com

Ελευθερίου Π. Ευαγγελία
Ηρακλειδών 48
231 00 Σπάρτη
evaelef@yahoo.com

Ζαμπάκη Θεοδώρα
Νεοφύτου Δούκα 4Α
453 32 Ιωάννινα
dzampaki@yahoo.gr

Ζαχαριάδης Σταύρος
Μαντινείας 43
54640 Θεσσαλονίκη
stzachariadis@gmail.com

Ζαρκάδα-Πιστιόλη Χριστίνα
christina.zark@gmail.com

Ζάρρα Ιλιάννα
Κονεμένου 8
453333 Ιωάννινα
izarra@upatras.gr

Ζούμπερη Ιωάννα
Άρεως 4
15122 Μαρούσι
jzouberi@otenet.gr

Ζωγράφου Ηλέκτρα
Μ. Ανδρονίκου 6
546 21 Θεσσαλονίκη
izografou@culture.gr

Ζωίδης Γιώργος
Αλεξάνδρου Σβώλου 25
54621 Θεσσαλονίκη
gzoidis@arch.auth.gr

Θεοχάρης Γιάννης
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασιλίσσης Σοφίας 22
106 75 Αθήνα
yiannis_theocharis@yahoo.gr

Ιωαννίδου Θεοδώρα
Παπάφη 10,
546 39 Θεσσαλονίκη
theodora.ioannidou@gmail.com

Καγιαδάκη Μαρία
Βαλτετσίου 28
544 53 Θεσσαλονίκη
kagiadaki@gmail.com

Καμπούρη-Βαμβούκου Μαρία
Ακροπόλεως 17
54634 Θεσσαλονίκη
kambouri@arch.auth.gr

Καψούδας Πέτρος
Διοικητήριο
54123 Θεσσαλονίκη
petroskapsoudas@yahoo.gr

Καρπάνου Χρυσάνθη
Αγίου Δημητρίου 45
262 25 Πάτρα
x.karp@yahoo.gr

Καλταπανίδου Βασιλική
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης
Θεσσαλονίκης,
540 03, Τ.Θ. 18432
bkaltapanidou@culture.gr

Κατσελάκη Ανδρομάχη
Δαβάκη 1, Ηλιούπολη
163 46 Αθήνα
archanes1315@yahoo.gr

Κατσίκης Κωνσταντίνος
Μεσολογγίου 43 Συκιές
56625 Θεσσαλονίκη
k.katsikis@yahoo.gr

Κεφαλίδου Άννα
Γκαρπολά 12
54621 Θεσσαλονίκη
annakefalidou@hotmail.com

Klenina Yu. Elena
Institute of History UAM,
ul. Umultowska 89d 61-614
Poznań Poland
klenina_e@yahoo.com;
olekle@amu.edu

Khalili Outram Iliona Maria
44, Connaught square
London w. 2.2 HL
ilionakhalili@gmail.com

Κοντογιαννοπούλου Αναστασία
Αναγνωστοπούλου 14
10673 Αθήνα
akontogian@academyofathens.gr

Κοντογιαννοπούλου Μαρία
Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας
Πατριάρχου Διονυσίου 2
661 33 Δράμα
mkontogiannopoulou@culture.gr

Κοτζαγεώργης Φωκίων
Πολεμιστών 10α Πανόραμα
552 36 Θεσσαλονίκη
phokion@hist.auth.gr

Κουκουβού Αγγελική
Καρατάσου 19,
55132 Θεσσαλονίκη
akoukounou@culture.gr

Κουρτούμη Τριανταφυλλιά
Αντιγόνης 4, Καλαμαριά,
551 33 Θεσσαλονίκη
frini95@yahoo.gr

Κούσουλα Δ. Αικατερίνη
Επταπύργιο, ΤΘ: 18432,
540 03 Θεσσαλονίκη
katkousoula@yahoo.gr

Κωνσταντινίδου Κρινώ
Ροτόντα Θεσσαλονίκη
stzevreni@gmail.com

Λειβαδιώτη Μαρίνα
ΤΘΔ 1842 Πετρούλα,
57001 Θέρμη
marinalivadioti@hotmail.com

Λεφάκη Στυλιανή
Τσιμισκή 115,
54621 Θεσσαλονίκη
styl.lefaki@gmail.com

Λιάκος Δημήτριος
Μακρονήσου 6,
56625 Θεσσαλονίκη
liakos712003@yahoo.gr

Λιάντα Ελένη
Αλεξανδρείας 103
54646 Θεσσαλονίκη
elenilianta@hotmail.com

Λουκμά Μαρία
Εργαστήριο Δομικών Υλικών
τμήματος Πολιτικών Μηχανικών
Α.Π.Θ,
541 24 Θεσσαλονίκη
mloukma@civil.auth.gr

Λυτάρη Φανή
Νικοπόλεως 51
45200 Ιωάννινα
fanielytari@yahoo.gr

Λαμπροπούλου Άννα
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48
116 35 Αθήνα
anna_lampropoulou@yahoo.gr
alambrop@eie.gr

Μαμαλούκος Σταύρος
Έκτορος 9
15235 Βριλήσσια
smamaloukos@geam-
mnimeio.grsmamaloukos@upatras.g

Μανόπουλος Γρηγόρης
Αλέξη Μινώτη 9
45333 Ιωάννινα
tzamanos@hotmail.com

Μανούσου- Ντέλλα Αικατερίνη
Ιππάρχου 3
85100 Ρόδος
kamanousou@gmail.com

Μαντάς Γ.Απόστολος
Περγάμου 113, Αιγάλεω
122 42 Αθήνα
apomantas@yahoo.gr

**Μαντοπούλου -Παναγιωτοπούλου
Θάλεια**
Ερμού 75
546 23 Θεσσαλονίκη
thaleiamp@vis.auth.gr

Μαυρίκα Βιργινία
Γλυκιδών 18
452 21 Κάστρο, Ιωάννινα
vmavrika@culture.gr

Μέντζος Αριστοτέλης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Α.Π.Θ.
mentzos@hist.auth.gr

Μερτζιμέκης Νικόλαος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής
και Αγίου Όρους, Πλ. Ιπποδρομίου 7
546 21 Θεσσαλονίκη
mertzinik@gmail.com

MesghiTamar
3 Acad. G.Tsereteli str.
0162 Tbilisi, Georgia
mesghi_tamara@yahoo.gr

Μεσσής Βασίλης
Κάσσου 11
661 00 Δράμα
vasmessis@gmail.com

Μέξια Αγγελική
Αγησιλάου 59
23100 Σπάρτη
agmeksia@yahoo.com

Μισαηλίδου Άννα
Συν/χου Καναβούτση 3
82 100 Χίος
amissailidis@yahoo.com

Νάνου Μαρία
Νικάνδρου 2α
Νέα Ιωνία, Βόλος
maria.nanou62@gmail.com

Nedeski Viktor
Partizanska 36/12
6000 Ohrid, FYROM
viktor_nedeski@yahoo.com

Ντέλλας Γεώργιος
Οδός Ιπποτών
85100 Ρόδος
ntellas.giorgos@gmail.com

Παϊσίδου Μελίνα
Φιλοσοφική Σχολή (Νέο Κτήριο)
Α. Π. Θ.
mpaisidou@hist.auth.gr

Πάλη Αγγελική
Τοσίτσα 23
Κατερίνη
apalli@culture.gr

Παναγιώτου Σταύρος
92, Φώτη Πίττα Ύψωνας
Λεμεσός, Κύπρος
s.panagiotou@nup.ac.cy

Παναγόπουλος Δ. Γεώργιος
Συντ. Ζήση 55
26331 Πάτρα
panagoroulosg@yahoo.gr
iosonomariav@gmail.com

Πανέλη Ελισάβετ
Πτολεμαίων 21
55535 Πυλαία Θεσσαλονίκη
elpaneli@yahoo.gr

Παπαγεωργίου Νίκος
Κ. Παλαμά 13α
57010 Πεύκα-Θεσσαλονίκη
nikolapap@gmail.com

Παπάγγελος Αθ.Ιωακείμ

Νικηφόρου Φωκά 29
546 21 Θεσσαλονίκη
ppggls@otenet.gr

Παπαδοπούλου Αρίστη

Πανεπιστημιούπολη
541 24 Θεσσαλονίκη
titie@arch.auth.gr

Παπαδοπούλου Βαρβάρα

Αράχθου 1
471 00 Άρτα
varvara.papadoulou@gmail.com

Παπαθανασίου Ευάγγελος

Παπάφη 10
546 39 Θεσσαλονίκη
platamonpap@gmail.com

Παπαναστασούλη Ματίνα

Πειραιώς 7
412 23 Λάρισα
gpanastasouli@culture.com
gramchr_pap@hotmail.com

Παπαϊωάννου Κοραλία

Εργαστήριο Δομικών Υλικών
τμήματος Πολιτικών Μηχανικών
Α.Π.Θ
541 24 Θεσσαλονίκη

Παρχαρίδου Μαγδαληνή

Ουτσκούνη και Ρεγκούκου
61100 Κιλκίς
mparharidou@culture.gr

Παταπίου Νάσα

Αγίας Σοφίας 11, διαμ. 501
2406 Έγκωμη Λευκωσία
npatapiou@moec.gov.cy,
nasa.patapiou@gmail.com

Παζαράς Νίκος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας
Θεσσαλονίκης
nikpaza@yahoo.gr

Περράκης Ιωάννης

Ουρανίας 13
155 62 Χολαργός
iperrakis@theol.uoa.gr

Πισιμίσης Νεκτάριος

Γρηγορίου Αυξεντίου 89
Αθήνα
nektpeace@gmail.com

Πλιώτα Π.Αναστασία

Καρδία, οικισμός “Υδραγωγείο”
Δήμος Μίκρας
apliota@hist.auth.gr

PopkonstantinovKazimir

2 Teodosii Tarnovski Str., 5003
VelikoTarnovo
popkonstantinov@gmail.com

Ράπτης Θ. Κωνσταντίνος

Φαναρίου 11
56123 Θεσσαλονίκη
raptis.constantinos@gmail.com
krap
is@culture.gr

Ριτζούλη Αικατερίνη

Κλεμανσώ 30
67131 Ξάνθη
katerinaritzouli@yahoo.gr

Rhoby Andreas

Hollandstraße 11-13/4,A-
1020 Wien, Austria
andreas.rhoby@oeaw.ac.at

Σαββοπούλου Θώμη
Επταπύργιο, Τ.Θ. 18432
54003 Θεσσαλονίκη
s.thomaida@yahoo.gr

Σαββοπούλου –Κατοίκη Ξανθή
Διονυσίου 12 Άνω Πόλη
54634 Θεσσαλονίκη
xsavoroulou@yahoo.gr

Σαρρηγιαννίδου Χαρά
Μητροπόλεως 25
52100 Καστοριά
chsarrigiannidou@culture.gr

Σδρόλια Σταυρούλα
Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας
41500 Μεζούρλο
rsdrolia@hotmail.com

Σιδερίδου Αλεξάνδρα
18 av. Flandres-Dunkerque,
Glénans-31199, C.P. 35000
Rennes, France
alexandra.sideridou@yahoo.com

Σισμανίδης Κωνσταντίνος
Αγαθουπόλεως 29
54636 40 Εκκλησιές, Θεσσαλονίκη
kon.sismanidis@gmail.com

Σιώμκος Νικόλαος
Αναξιμάνδρου 82, Χαριλάου
54250, Θεσσαλονίκη
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκου Παναγιώτα
Μονεμβασία Λακωνίας
gskagkou@gmail.com

Σκαλιστή Ελένη
Πυρομαγλου 20
454 45 Ιωάννινα
elenskalisti@gmail.com

Σταλίδης Γεώργιος
Αριστοτέλους 16
582 00 Έδεσσα
gstalidis@culture.gr

Σταυράκος Χρήστος
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων, Τ.Θ. 1186
45110 Ιωάννινα
chstavra@uoi.gr

Στεριώτου Ιωάννα
Γραβιάς 17
546 45 Θεσσαλονίκη
isteriot@gmail.com

Στεφανίδου Μαρία
Εργαστήριο Δομικών Υλικών
τμήματος Πολιτικών Μηχανικών
Α.Π.Θ
541 24 Θεσσαλονίκη

Στρατή Αγγελική
Αγγελάκη 33
54621 Θεσσαλονίκη
stratiangeliki@gmail.com

Sayar Mustafa
Department of Ancient History
University of Istanbul
mhsayar@gmail.com

Τάνου Σαπφώ
Ι. Χαβιαρά 7,
82100 Χίος
sapphogr@yahoo.gr

Τάντσης Αναστάσιος
Πανεπιστημιούπολη,
54124 Θεσσαλονίκη
tassostan@hist.auth.gr

Τζαναβάρη Κατερίνα

Π. Φανερωμένης 1,
57010 Πεύκα Θεσσαλονίκης
katerina_tzanavari@yahoo.gr

Τζεβρένη Σταυρούλα

Ροτόντα Θεσσαλονίκης
krino.kon@gmail.com

Toivanen-KolaHanna-Riitta

Käärtipolku 12 A 16,
00390 Helsinki, Finland
toiv.hannariitta@gmail.com

Τοκμακίδου Αθηνά

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης
Θεσσαλονίκης, Τ.Θ. 18432,
540 03 Θεσσαλονίκη
atokmakidou@culture.gr

Τουτός Γ. Νικόλαος

Ρόδων 19, 570 10
Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης
ntoutos@gmail.com

Τρακοσοπούλου -Σαλακίδου Ελένη

Λασκαράτου 21
54646 Θεσσαλονίκη
eletrak 2012@gmail.com

Τρούπκου Νικολέτα

Μακεδονικής Αμύνης 14
546 33 Θεσσαλονίκη
nicole.troupkou@gmail.com

Τσανανά Γ. Αικατερίνη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής
και Αγίου Όρους, Πλ. Ιπποδρομίου 7
546 21 Θεσσαλονίκη
a.tsanana@gmail.com

Τσατσούλης Χρήστος

Βελισσαρίου 19, Ανατολή
45221 Ιωάννινα
chtsats@gmail.com

Τσιάπαλη Μαρίζα

Εφορεία Αρχαιοτήτων
Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
Προέκταση Μ. Αλεξάνδρου
54646 Θεσσαλονίκη
efapeth@culture.gr

Τσιαμίσσης Χρήστος

Πατριάρχου Διονυσίου 1
546 31 Θεσσαλονίκη
ctsamissis@yahoo.gr

Τσιλιπάκου Αγαθονίκη

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Λεωφ. Στρατού 2
546 40 Θεσσαλονίκη
atsilipakou@culture.gr
ntsilipakou@yahoo.gr

Τσιουρής Ιωάννης

Παλαιομονάστηρο
42032 Τρίκαλα
tsiouris@yahoo.gr

Τσιγάρας Γεώργιος

Π. Τσαλδάρη 1
691 00 Κομοτηνή
georgts@otenet.gr

Yalçin Asnu-Bilban

Istanbul University, Faculty of Letters
Dep. Byzantine Art History
Ordu cad. No 6
34459 Istanbul/ Turkey
yalcinab@istanbul.edu.tr

Fasolio Marco

piazza C. L. N. 254,
10121 Torino (TO), Ιταλία
marcofasolio@hotmail.it

Φουντουκίδης Κωσταντίνος αρχιμ.

Κεντρικής Μακεδονίας 11
546 32 Θεσσαλονίκη
kfount72@gmail.com

Χατζηδάκης Νικόλαος

Ισμήνης 4
54633 Θεσσαλονίκη
nxatzi@yahoo.com

Χιώτη Ειρήνη

Η. Ηλιού 1
56430 Θεσσαλονίκη
eirchioti@gmail.com

Ιωάννης Π. Χουλιάρης

Μ. Αλεξάνδρου 2
453 33 Ιωάννινα
ihouliaras@gmail.com

Χριστοδούλου Ν. Δημήτριος

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας
Νέο Διαχρονικό Μουσείο Χαλκίδας
Αρεθούσης και Ι. Κιαπέκου 1,
341 33 Χαλκίδα
dimchris@hotmail.com
dchristodoulou@culture.gr

Χοτζάκογλου Χαράλαμπος

Δαβάκη 4, 184 53, Νίκαια
chotzako@hotmail.com